

СТАНОВЛЕННЯ ПЕРЕДУМОВ ФОРМУВАННЯ ЗАКОНІВ І ЗВИЧАЇВ ВІЙНИ В СТАРОДАВНЮ ЕПОХУ: КЛАСИЧНІ ТА СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ВИРШЕННЯ ПРОБЛЕМИ

Гавриленко О. А., Сирійд Т. Л., Фоміна Л. О.

ВСТУП

Історія права війни так само, як і історія міжнародних відносин, розпочинається зі стародавньої доби. Центрами тогочасного міжнародного життя був регіон Близького Сходу, Індія, Китай, Греція, Рим. Звичайно, в стародавній час це право ще не набуло модерних рис. Ф.Ф. Мартенс ще в другій половині XIX ст. стверджував, що «замкненість та неприязні відносини народів, а не мир та міжнародні зносини характеризують стародавнє життя»¹.

Перші паростки права війни поступово склалися ще в стародавню епоху (з IV тисячоліття до н.е. по 476 р. н.е.), а можливо й раніше. Наприклад, Закони Ману та Артхашастра закріплювали положення про те, що ворог – це наш сусід; що мирні договори повинні укладатися з рівними або сильнішими царями, а на слабого царя треба нападати. Війна розглядалася як один з головних засобів ведення зовнішньої політики ранніх держав. Хоча існували й розбіжності. Якщо в Єгипті під час війни панувало необмежене свавілля (переможені та їхнє майно як військова здобич переходили у власність переможця), то в Індії Закони Ману закріплювали гуманніші правила ведення війни: заборонялося вбивати тих, хто просить милостиню, хто добровільно здався в полон, сплячих і беззбройних². Але все ж варто зауважити, що всі ці приписи були радше морально-релігійного, аніж юридичного характеру, не становили ще єдиної системи та не були беззаперечно обов'язковими до дотримання.

Стверджуючи, що усвідомлення ранніми державами необхідності підпорядковуватися нормам, які мають юридичну силу, відбувалося досить повільно і процес цей виявився тривалим³. Як наочно показують події нинішньої російсько-української війни, він не завершився й досі.

¹ Мартенс Ф.Ф. Современное международное право цивилизованных народов. В 2 т. Т. 1. Санкт-Петербург, 1895. С. 32.

² Законы Ману (Манавадхармашастра). М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. С. 243.

³ Лукашук И.И. Международное право. Общая часть: учеб. для студентов юрид. фак. и вузов. Изд. 3-е, перераб. и доп. Москва: Волтерс Клувер, 2005. С. 67.

1. Новітні погляди на проблему становлення підгрунтя права війни на Стародавньому Сході

З утворенням перших стародавніх держав у долинах Нілу й Двуріччя, в Малій Азії між ними почали складатися відносини, які з плином часу почали набувати правового характеру. Поволі закладається підгрунтя для унормування відносин, що виникали в зв'язку з війнами. Зокрема, до нашого часу збереглися джерела, які беззаперечно засвідчують факти щодо випадків оголошення стародавніми державами війни. Так, А. Альтман зазначає, що у сильно пошкодженому написі, знайденому в давньошумерському місті Гірсу (Girsu) на території сучасного Іраку, говориться, що володар сусіднього Лагашу, ім'я якого не збереглося, звернувся до населення міста Умми: «[Він] відрядив [посланців до...]: «Нехай буде відомо, що ваше місто буде повністю знищене! Здавайтеся! Нехай [вам] буде відомо, що Умма буде повністю знищена!»⁴.

Інколи в літературі навіть можна знайти думку про закладення в Стародавньому Єгипті, країнах Месопотамії, Хетській державі основ міжнародного гуманітарного права. Та все ж насправді на практиці в цих державах, особливо там, де панувала давньосхідна деспотія, воїни були найменше схильними до виявів гуманного ставлення до супротивника⁵. Народи цих країн розглядали себе як богообрані, а до всіх інших ставилися як до ворогів своїх богів, що заслуговують лише на жорстокість. Війни, що велися цими державами, були надмірно кривавими та безжалісними⁶.

Майно переможених ворогів у більшості випадків розграбовувалося або знищувалося. Не лише захоплені на полі бою воїни, але й мирне населення масово перетворювалося на рабів⁷. До нашого часу збереглися датовані кінцем III тис. до н.е. таблички, на яких вівся перелік жінок та підлітків, що в надзвичайно жорстоких умовах утримувалися в таборах для полонених у Шумері⁸.

⁴ Altman A. Tracing the Earliest Recorded Concepts of International Law. The Ancient Near East (2500–330 BCE). Leiden; Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2012. P. 18.

⁵ Авдиев Р.И. Религиозное оправдание войны в древнеегипетском искусстве (сцены триумфа). *Вестник древней истории*. 1939. № 4 (9). С. 103-117.

⁶ Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л. Правовий статус особи під час воєн, що вели держави Стародавнього Сходу. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. Вип. 29. 2020. С. 46-53.

⁷ Никольский Н.М. Рабство в древнем Двуречье. *Вестник древней истории*. 1941. № 1 (14). С. 45-63.

⁸ Лагерь для военнопленных женщин в Шумере. *Хрестоматия по истории Древнего мира. В 3 т. Т. 1: Древний Восток* / ред. В.В. Струве. Москва: Гос. учеб.-пед. изд-во Мин. просвещ. РСФСР, 1950. С. 144-147.

У тексті з дерев'яної таблички, знайденої у 1908 р. поблизу Фів (так званій «таблетці Карнавона»), де описано боротьбу фараона Камоса з гіксосами, говориться: «Солдати мої, подібно до левів зі своєю здобиччю, зі своїми рабами, стадами, жиром та медом і ділили свої речі, причому раділи серця їхні»⁹. Давньоєгипетські пам'ятки засвідчують факти масового застосування якнайжорстокіших тортур, яким піддавалися полонені. Їм відсікали праву руку, немилосердно страчували. Траплялися випадки, коли кількість переможених визначалася за відрізними статевими органами. Зображення такого способу квантитативної оцінки підсумків битви зображено у храмі в Медінет-Абу. Тріумфуючі фараони Єгипту зазвичай пресувалися на колісницях, що прикрашалися цілими гірляндами з відтятих голів переможених супротивників. Один з написів Сезостриса надає дослідникам повне розуміння про погляди стародавніх єгиптян на війну. Відповідно до цього джерела обов'язком фараона було «керувати Єгиптом та карати чужоземні народи». Хоча, за усієї своєї жорстокості, єгиптяни були разом з тим доволі поміркованим народом. Прагматичний розрахунок підштовхував їх до того, щоб зберігати життя більшості військовополонених, які перетворювалися на рабів.

У той самий час, як свідчив давньогрецький історик Діодор Сицилійський (бл. 90–30 до н.е.), стародавніми єгиптянами вже було запроваджено практику організації у складі власних військ медичних підрозділів для надання своїм пораненим воїнам належної допомоги. За його згадкою «під час військового походу або подорожі за кордон усі лікувалися абсолютно безкоштовно: справа в тому, що лікарів годували в складчину, а вони забезпечували лікування за записаним законом, складеним у давнину найвідомішими лікарями. І якщо, слідуючи приписам законів, записаних у священній книзі, були не в змозі врятувати стражденного, то вони звільнялися від обвинувачення; якщо ж вони діяли всупереч записаному, то підлягали смерті, оскільки законодавець вважав, що лише деякі могли б бути розумнішими за лікування традиційне, яке з давніх часів пропонується найкращими лікарями»¹⁰.

У державах із формою правління у вигляді східної деспотії, де верховним і єдиним джерелом усіх прав будь-якої особи, незалежно від того, був це місцевий підданий або іноземець, переможець чи переможений, виступав цар, статус людини залежав від волі монарха.

⁹ Война фараона Камоса с Гиксосами. *Хрестоматия по истории Древнего мира. В 3 т. Т. 1: Древний Восток* / ред. В.В. Струве. Москва: Гос. учеб.-пед. изд-во Мин. просвещ. РСФСР, 1950. С. 65.

¹⁰ Діодор Сицилійський. Санкт-Петербург: Алетейя, 2005. С. 187.

Історичні джерела засвідчують, що, наприклад, у персів полонені греки, що сподобалися царю, стали за його волею вищими за його власних підданих, були призначені сатрапами окремих областей імперії Ахеменідів (VI–IV ст. до н.е.).

Хоча зазвичай війни велися давніми деспотіями з надзвичайною жорстокістю та були вкрай кровопролитними, а після перемоги панування над переможеними закріплювалося не менш насильницькими методами. Особливо було поширено масове переселення підкорених народів з метою їхньої асиміляції.

Чи не найбільшою жорстокістю у своїх війнах відзначилися ассирійці. Знавець історії Стародавнього Сходу Гастон Масперо (1846–1916 рр.) свого часу характеризував їх таким чином: «Було мало народів в історії, які до такої міри зловживали правом сильного, як ассиріяни; це був жорсткий, зрадницький народ убивць і грабіжників»¹¹. У написі на одному з пам'ятоків ассирійський цар Санахериб так описував свою перемогу над якимось народом, що повстав проти нього: «Я склав до куп трупи солдатів як трофеї перемоги та відрізав у них кінцівки; я переламав як соломі тих, яких узяв живими»¹². Після іншої перемоги (цього разу над вавилонянами) цар Ассур-Бангабал живцем спалив їхнього царя, вирвав язика у полонених і потім, розклавши їх зв'язаними перед кам'яними биками Санахериба, наказав повалити на них цих биків та розчавив їх, а трупи викинув на поживу псам. З інших ассирійських пам'яток видно, що зазвичай військовополонених піддавали різноманітним знущанням та насамкінець нещадно били. У своєму «Курсі міжнародного права», Д.І. Каченовський, спираючись на аналіз деяких доступних йому стародавніх пам'яток, зазначав, що за наказом асирійських царів з полонених інколи здирали шкіру. «Нищівні схильності цього народу, – писав дослідник, – вочевидь, не обмежувалися жодними почуттями і перетворилися на звичку»¹³.

Про ставлення до полонених, перетворених на рабів, непрямо свідчить ст. 4 таблиці А Ассирійських законів другої половини II тис. до н.е.: «Якщо раб або рабіня приймуть щось з рук дружини людини, то слід відрізати ніс та вуха рабу та рабині... Людина може відрізати вуха своїй дружині»¹⁴.

¹¹ Масперо Г. Древняя история. Египет, Ассирия. Санкт-Петербург: Л.Ф. Пантелеев, 1892. С. 241.

¹²Хрестоматия по истории Древнего Востока. В 2 ч. Ч 1 / ред. М.А. Коростовцев, И.С. Кацнельсон, В.И. Кузицин. Москва: Высшая школа, 1980. С. 25.

¹³ Каченовский Д. И. Курс международного права. В 2 ч. Ч. 1. Кн. 2. Харьков: Унив. тип., 1866. С. 154.

¹⁴ Ассирийские законы. Хрестоматия по истории Древнего мира. В 3 т. Т. 1: Древний Восток / ред. В.В. Струве. Москва: Гос. учеб.-пед. изд-во Мин. просвещ. РСФСР, 1950. С. 182.

Однак траплялися й випадки, коли полонених лишали вільними чи напіввільними та масово переселяли до різних округів Ассирійської держави. Подібна насильницька колонізація була, з одного боку, політичним засобом для закріплення контролю над підкореними країнами, а з іншого – це являло собою певне поліпшення у становищі полонених, яким, принаймні, зберігалось життя. Такі насильницькі переселення переможених народів розпочалися з середини VIII ст. до н.е. за часів правління Тиглатпаласара II. Семітські племена Передньої Азії було переведено на територію Вірменії та Персії, і, навпаки, арійське населення Персії та Вірменії перемістилося до країн Передньої Азії¹⁵.

На теренах теперішньої Індії, де до середини I тисячоліття до н.е. вже існувало близько двох десятків державних утворень (на кшталт князівств), ставлення до війни, як на той час, було доволі поміркованим. У Законах Ману зазначалося, що війна (*vigraha*) є однією з шести форм політики і може розглядатися лише як крайній засіб вирішення суперечок або як засіб репресалій¹⁶.

Аналіз джерел дозволив дослідникам стверджувати, що початковим моментом, що передував оголошенню давньоіндійськими державами війни, мав бути ультиматум із висловленням конкретних вимог до іншої сторони, потім, у випадку відмови від виконання цього ультиматуму, мусило мати місце офіційне оголошення війни. Останнє, у свою чергу, спричиняло припинення всіх дипломатичних відносин, але не виключало обміну спеціальними місіями. Укладені до війни договори втрачали свою юридичну чинність і припиняли свою дію. Торгівля з жителями воюючих сторін, а також інші форми зносин розглядалися як ворожий акт. Водночас у давньоіндійському міжнародному праві починають закладатися основи інституту нейтралітету¹⁷.

З плином часу, наскільки дозволяють судити давньоіндійські джерела, стан переможених поволі покращувався, війни ставали менш жорстокими та кривавими, почали вироблятися деякі звичаї, дотримання яких на війні вважалося обов'язковим. Серед них – дотримання обіцянки, даної ворогу, недоторканість парламентарів тощо. Але було б помилковим вважати, що ці стародавні звичаї війни закладалися внаслідок усвідомлення народами або очільниками держав необхідності регулювати вияви війни певними юридичними нормами. Правильніше

¹⁵ Гавриленко О.А. Сироїд Т.Л. Правовий статус особи під час воєн, що вели держави Стародавнього Сходу. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. Вип. 29. 2020. С. 46-53.

¹⁶ *Законы Ману (Манавадхармашастра)*. М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. С. 237, 253.

¹⁷ Bandyopadhyay P. *International Law and Custom in Ancient India*. Calcutta: Calcutta University Press, 1920. P. 155-161.

буде приписати їхню появу вродженому почуттю гуманності, яке ніколи не покидає людину, а також усвідомленню спільної користі для народів усіх держав, що дотримуються цих звичаїв. Як зауважував М. Догель, «не відчуття права і справедливості, але відчуття гуманності, моральності та усвідомлення існування спільних для всіх народів інтересів, що зароджувалося тоді, керувало древніми при встановленні ними певних звичаїв, обов'язкових на війні»¹⁸.

Як зазначають дослідники, Індія вирізнялася з усіх давньосхідних держав найгуманнішим ставленням до особи під час війни (принаймні в теорії). Насамперед війна розглядалася тут у якості об'єкта безперервної уваги монарха. В цьому розділі Законів Ману (Манавадхармашастри), присвяченому дхармі царя, останньому приписувалося «постійно обмірковувати... мир (samdhi), війну (vighra), чотири предмети, що називаються стхана», а також оборону країни (гл. 7, ст. 56)¹⁹. До нашого часу збереглися й зафіксовані в Законах Ману норми, які надавали особі певні права навіть під час воєнних дій. Так, під час бою індійським воїнам суворо заборонялося застосовувати отруєну зброю, а також таку, рани від якої завдають надмірних страждань: «Б'ючись, не слід уражати ворогів віроломною зброєю – ані зубчастою, ані отруєною, ані розпеченою на вогні» (гл. 7, ст. 90)²⁰. Приписувалося також щадити землеробів, поранених, того, хто просить пощади, спить, хто вбитий горем, беззахисний, а також того, хто злякався й тікає (гл. 7, ст. 91–93)²¹. Щоправда, ці норми ймовірно стосувалися виключно війн між індійськими, одноплемінними та одновірними народами. Але все ж досить важливим вбачається вже сам факт, що такі норми формулювалися вже в таку віддалену від нашого часу епоху.

Навіть полонені, щоправда лише арійського походження, наділялися певними правами. Наприклад, в одній з найвідоміших пам'яток правової думки Стародавньої Індії – «Артхашастрі», авторство якої найчастіше приписується брахману Каутільї (Каутальї чи Вішнаугпті), котрий обіймав посаду головного радника при імператорі Чандрагупті з династії Маур'їв (321–297 рр. до н. е.)²², у главі 13 розділу 65 «Правила, що стосуються рабів та робітників» йдеться про можливість звільнення полоненого, підневільна праця якого використовується у господарстві,

¹⁸ Догель М.И. Юридическое положение личности во время сухопутной войны. Казань. Типо-литогр. Императорского ун-та. 1894. С. 79.

¹⁹ Законы Ману (Манавадхармашастра). М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. С. 237.

²⁰ Законы Ману (Манавадхармашастра). М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. С. 242.

²¹ Там само. С. 243.

²² Гавриленко О. А. Розвідувально-підривна доктрина давньоіндійської держави Маур'їв у політико-правовому трактаті Каутільї «Артхашастра». *Право і суспільство*. 2014. № 6-1. Ч. 2. С. 8.

за викуп. Тут зазначається: «Якщо арій (вільна людина) взятий у полон в бою і зроблений рабом, то він має бути звільнений за половину ціни відповідно до часу виконання ним робіт (у полоні)»²³.

Цілком прийнятним і навіть обов'язковим для досягнення державою воєнних цілей вважалося застосування методів, які нині прийнято іменувати «гібридними»²⁴. Зокрема імперією Маур'їв широко використовувалося шпигунство. Керівництво розвідувальною службою здійснювалося особисто царем, якому належало щоденно переглядати звіти своїх таємних інформаторів²⁵. Для контролю за діяльністю шпигунів було утворено п'ять «управлінь шпіонажу», які спрямовували та координували діяльність агентів, а також здійснювали перевірку здобутої ними інформації²⁶. Якщо свідчення трьох агентів збігалися – такій інформації довіряли. У разі ж якщо розбіжності у свідченнях повторювалися двічі – агентам загрожувала страта.

Для зміцнення зовнішньополітичного становища держави «очам царя» (шпигунам) приписувалося діяти як на території самої імперії Маур'їв, так і за її межами. У першому випадку їх використовували для нагляду за головними посадовими особами для виявлення їхньої лояльності до монарха²⁷, а також за міським і сільським населенням для виявлення його настроїв та ставлення до влади. У другому – шпигуни намагалися пробратися до органів управління, армії і, особливо, до оточення правителів іноземних держав. До їхніх головних завдань було віднесено не лише здобування необхідної інформації, але й здійснення активного впливу на внутрішню ситуацію у цих державах²⁸. Звичайно, легалізація таких шпигунів в іноземній державі була справою дуже непростою. Відомий радянсько-німецький подвійний агент Х. Фельфе у своїх мемуарах писав: «Тільки в дуже нечастих випадках може пощастити впровадити класного агента у дійсно потрібне місце або отримати його там і налагодити роботу з ним, коли виникає потреба в

²³ Артхашастра или Наука политики / Пер. с санскрита. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. С. 199.

²⁴ Гавриленко О. А. Розвідувально-підризна доктрина давньоіндійської держави Маур'їв у політико-правовому трактаті Каутільї «Артхашастра». *Право і суспільство*. 2014. № 6-1. Ч. 2. С. 8.

²⁵ Артхашастра или Наука политики / Пер. с санскрита. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. С. 45.

²⁶ Пик С. М. Таємна дипломатія і розвідка у міжнародних відносинах: навч. посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. С. 33.

²⁷ Артхашастра или Наука политики / пер. с санскрита. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. С. 44.

²⁸ Гавриленко О. А. Розвідувально-підризна доктрина давньоіндійської держави Маур'їв у політико-правовому трактаті Каутільї «Артхашастра». *Право і суспільство*. 2014. № 6-1. Ч. 2. С. 9-10.

інформації звітлія. Хоча ідеал будь-якої розвідки – мати агентуру в ключових точках свого супротивника, причому важливих не лише зараз, але й у майбутньому, ця мета далеко не завжди є досяжною»²⁹.

Агентів, приписи щодо діяльності яких містяться в тексті «Артхашастри», у сучасних дослідженнях умовно поділяють на кілька основних категорій. По-перше, це агенти-інформатори, які «повинні... звертати увагу на ті сторони, які приводять до взаємних розбіжностей, ворожнечі та сварок серед (членів) об'єднань...»³⁰. Друга категорія – агенти-дезінформатори, котрі мусили розповсюджувати неправдиві чутки та сіяти паніку. «Воювати треба обманом», – наголошує Каутілья. Ці «агенти... повинні говорити... про успіхи своєї справи й неуспіхи ворожі», або ж, навпаки, «завдяки розголошенню про (свою уявну) поразку..., за допомогою зрадників (створивши враження) про свою загибель», вдарити із засідки по тих, хто повірив»³¹.

Третя категорія – агенти-провокатори, підбурювачі. «...Вони мають посяти розбрат послідовно ретельно підготованим чином, говорячи, наприклад: такий-то намовляє на тебе. Такі (підбурювання) повинні здійснюватися відносно обох сторін (які бажано посварити)»³². «В усіх... випадках сварок, що виникають самі собою або підбурені таємними агентами, государ повинен підтримувати більш слабку сторону грошима та військовою силою...». Ці ж агенти мали також фальсифікувати докази різноманітних «провин», начебто скоєних місцевими державними службовцями: «...До службових місць, підвідомчих начальникові охорони, слід підкидати зброю, коштовні предмети та ланцюги, забруднені кров'ю. Після цього шпигун повинен оголосити, що начальник охорони дозволяє собі вбивства й грабежі»³³. Окрім того, «...шпигун, що перебуває у близьких стосунках з (ворожим) государем, повинен сам давати йому знати, що нібито такий-то з його сановників веде переговори з людьми ворога»³⁴.

Четверта категорія – агенти-диверсанти, бойовики. Їм приписувалося «застосовувати зброю, вогонь, отруту та інше проти горячого, енергійного ворога або такого, що зазнав поразки». Вони мали «спалювати внутрішні хорони, міські брами і зерносховища та вбивати

²⁹ Фельфе Х. Мемуари разведчика. М.: Политиздат, 1988. С. 59.

³⁰ Артхашастра или Наука политики / пер. с санскрита. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. С. 79.

³¹ Там само. С. 312.

³² Там само.

³³ Там само. С. 441.

³⁴ Шаваев А.Г., Лекарев С.В. Разведка и контрразведка. Фрагменты мирового опыта и теории. М.: БДЦ-пресс, 2003. С. 13.

людей, що охороняють їх»³⁵. Окрім того, ці ж «таємні агенти повинні вбивати начальників піхоти й військових частин» та інших осіб за наказом царя³⁶.

Окремо в «Артхашастрі» вирізнено подвійних агентів – «шпигунів, що одержують платню від обох сторін»³⁷. Нині під такими агентами зазвичай розуміють осіб, які здійснюють таємну діяльність в інтересах двох спецслужб, передаючи одній службі інформацію про іншу, та які умисно чи неумисно використовуються однією спецслужбою проти іншої; перевербованих противником агентів, що працюють на обидві розвідки³⁸.

Агентам приписувалося діяти під різноманітними легендами: під виглядом воєначальників, послів іноземних держав, купців, виноторговців, продавців вареного м'яса, торговців ослами, верблюдами, мисливців, у містах – під виглядом ремісників, співаків, акторів, танцюристів, жонглерів, власників злодійських притулків, власників шинків, у селах – під виглядом селян-власників окремих домогосподарств, у прикордонних місцевостях – під виглядом пастухів або святих відлюдників чи гадателів тощо³⁹.

До напрямків розвідувально-підривної діяльності агентів було віднесено не лише збір інформації щодо держав – супротивників імперії Маур'їв, але й поширення на їхній території дезінформації, організацію закатів, провокацій, підготовку диверсій. Усе це мало здійснюватися за допомогою завербованих представників місцевого населення. «Розгнівані, жадібні, перелякані, ті, хто ставиться (до інших – авт.) з погордливою зневагою – це люди, котрі здатні на зраду», – наголошує автор «Артхашастри»⁴⁰. Саме цей нестійкий елемент і вважали за необхідне використовувати у «гібридних війнах» стародавнього часу.

Протиборство із державою-супротивником, як зазначалося в «Артхашастрі», було можливим лише після отримання всебічної інформації щодо місцевості, настроїв населення, сильних сторін та слабкостей ворога. В умовах підготовки до війни агентам, шпигунам приписувалася невинна активна діяльність, вони мали найрізноманітнішими способами справляти вплив на керівництво держави-супротивника, його військо, усі прошарки населення,

³⁵ Артхашастра или Наука политики / пер. с санскрита. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. С. 441.

³⁶ Там само. С. 265.

³⁷ Шаваев А.Г., Лекарев С.В. Разведка и контрразведка. Фрагменты мирового опыта и теории. Москва: БДЦ-пресс, 2003. С. 14.

³⁸ Артхашастра или Наука политики / пер. с санскрита. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. С. 273.

³⁹ Там само. С. 268-269.

⁴⁰ Там само. С. 32.

можливих союзників, спонукаючи їх до дій у вигідному для себе напрямку, вносячи сум'яття до ворожих лав. Таємні агенти мали послаблювати противника, підбурюючи поневолені племена до повстань і різноманітних виявів непокори, розпалюючи суперечки у їхніх владних колах, роз'єднувати коаліції. Таким чином вони мусили сприяти зміні співвідношення сил на користь своєї держави. Шпигуни вдавалися до найрізноманітніших методів впливу – підкупу, інтриг, зваблення, поширення неправдивих чуток, паніки, таємних убивств⁴¹. Окрім того, «Артхашастра» містить також припис використовувати марновірство тогочасних правителів і пересічних мешканців⁴².

Диверсії, провокації та дезінформація вважалися цілком прийнятними методами й застосовувалися шпигунами та їхніми агентами, зокрема, для того, щоб розірвати союзний договір між двома ворожими державами⁴³. З цією метою «шпигуни (зацікавленого царя) повинні перебувати при усіх (об'єднаннях) та помічати усі сторони, які призводять до взаємних чвар, ворожнечі, сварок серед (членів) об'єднань»⁴⁴.

Цар мав застосовувати таємних агентів також для того, щоб розділяти та послаблювати зовнішніх супротивників⁴⁵. Через них та завербованих ними зрадників приписувалося усіляко сприяти беззаконням та утискам народу держави-супротивника з боку чиновників. Начебто захищаючи народ (селян), «наймані вбивці повинні по ночах вбивати їх у поселеннях, кажучи: «Так чинять з тими, хто безвинно гнобить селян». Коли ж звістки про такі акції поширяться, «слід викликати народні заворушення та сприяти вбивствам названих чиновників. Водночас слід спонукати ... осіб, що гнобилися ними, до заняття їхніх посад»⁴⁶.

Щоб підштовхнути нестійкі елементи до зради, «...шпигуни під виглядом друзів мають сказати: «Ось цей цар хоче усе узяти для себе, вас дурить оцей цар, наглядajte за ним». Або ж спритні агенти, що увійшли в довіру до того, хто погодився на зраду, нехай вб'ють його слуг

⁴¹ Артхашастра или Наука политики / пер. с санскрита. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. С. 440-441.

⁴² Пик С. М. Таємна дипломатія і розвідка у міжнародних відносинах: навч. посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. С. 9.

⁴³ Артхашастра или Наука политики / пер. с санскрита. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. С. 404.

⁴⁴ Там само. С. 430.

⁴⁵ Гавриленко О. А. Розвідувально-підризна доктрина давньоіндійської держави Маур'їв у політико-правовому трактаті Каутильї «Артхашастра». *Право і суспільство*. 2014. № 6-1. Ч. 2. С. 11.

⁴⁶ Артхашастра или Наука политики / пер. с санскрита. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. С. 441.

та воїнів за допомогою зброї чи отрути... Після цього агенти повинні прославити того, хто погодився на зраду»⁴⁷, щоб остаточно «прив'язати» його до себе. У розділі 165 «Сіяння заколоту серед держав» агентам приписується приділяти особливу увагу вербовці державних службовців місцевого рівня. Для цього рекомендується «розбудити жадібність воєначальників та чиновників, пообіцявши їм землю або гроші і таким чином натравити їх на своїх же або ж перетягти на свій бік»⁴⁸.

Посіявши розбрат у лавах супротивника, агенти «...мають створити привід до (численних) дрібних сварок» з будь-яких приводів – «знання, мистецтва, ігор та розваг» тощо. «Вони також можуть розпалити сварку шляхом підтримання тих, хто піддається на їхні умовляння...». З метою ще більше розхитати ситуацію глава зацікавленої держави мусить «підтримувати слабшу сторону військовою допомогою та грошима й таким чином сприяти поразці супротивної сторони»⁴⁹.

Не обходить увагою «Артхашастра» і такий, вочевидь поширений в регіональних міжнародних відносинах, вид таємної війни, як диверсійно-терористична діяльність⁵⁰. При цьому звертається увага на те, що провину за здійснені терористичні акти необхідно покладати на тих, хто, навпаки, протидіє диверсантам. Так, у розділі 163 «Війна за допомогою інтриг» наголошувалося, що таємні агенти «мають спалювати внутрішні хорони, міські ворота та зерносховища, і вбивати людей, що охороняють їх. Потім з сумним виглядом вони повинні оголошувати, що (підпали) скоєні ними (вбитими)»⁵¹.

Доволі докладно в Давній Індії регламентувалися правила ведення морської війни⁵². Згідно з ними, торговельні кораблі ворога могли бути захоплені і знищені, судна, на борту яких знаходився ворожий вантаж, також могли бути знищені, навіть якщо вони належали нейтральній державі.

Таким чином, аналіз становлення основ права війни у Стародавній Індії свідчить, що індійський варіант розвитку міжнародного права порівняно з Єгиптом та Дворіччям характеризується дещо більшою

⁴⁷ Там само. С. 401.

⁴⁸ Там само. С. 443.

⁴⁹ Артхашастра или Наука политики / пер. с санскрита. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. С. 431.

⁵⁰ Гавриленко О.А. Розвідувально-підризна доктрина давньоіндійської держави Маур'їв у політико-правовому трактаті Каутільї «Артхашастра». *Право і суспільство*. 2014. № 6-1. Ч. 2. С. 10.

⁵¹ Артхашастра или Наука политики / пер. с санскрита. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. С. 441.

⁵² Bandyopadhyay P. *International Law and Custom in Ancient India*. Calcutta: Calcutta University Press, 1920. P. 136-154.

гуманністю, принаймні у формальному виявленні. Вочевидь це пояснюється розповсюдженням з V ст. до н.е. буддизму, а також збереження у регіоні впливів родоплемінних стосунків.

Зародки норм, що регламентували ведення війни можна бачити і в стародавньому Китаї. Перші ранньодержавні утворення з'явилися тут в III тисячолітті до н.е. У середині першої половини II тисячоліття до н.е. серед них домінувала держава Інь. Джерела цього періоду дуже небагаті, хоча й дозволяють констатувати, що вже в той час були у вжитку звичаї, що регулювали міждержавні відносини⁵³.

На межі II і I тисячоліть до н.е. імперія Чжоу (1122 (1050) – 256 рр. до н.е.), що утворилася на місці Інь, проводила активну зовнішню політику, внаслідок чого почали складатися певні звичаї в цій сфері. Згодом, у VII–VI ст. до н.е., число їх стає досить великим, і до середини тисячоріччя складаються не просто зовнішньополітичні, а саме міжнародно-правові відносини⁵⁴.

Протягом усього I тисячоліття до н. е. в Китаї тривав бурхливий процес роздроблення великих і утворення малих держав або державоподібних формувань. В VII–VI ст. до н.е. на теренах Китаю існувало сім великих державних утворень, а також значна кількість дрібних і найдрібніших. Деякі історики нараховують їх до 200. Між цими державними утвореннями точилися війни⁵⁵. До об'єднання Китаю в 221 р. до н.е. збройні конфлікти були дуже частими. Лише протягом 255-річного «періоду воюючих держав» (475–221 рр. до н.е.) мало місце понад 230 широких збройних конфліктів, які завдавали значної шкоди життю людей та економіці. Насильство, хаос, жорстокість і соціальні заворушення охопили в той час весь Китай⁵⁶. Головними причинами тогочасних воєн були, перш за все, намагання убезпечитися від ворогів-сусідів, а також забезпечити свої економічні потреби.

⁵³ Гавриленко О. А., Сироїд Т. Л. Історія міжнародного права: стародавня доба : навчальний посібник. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. С. 43.

⁵⁴ Liu D. International Law and International Humanitarian Law in Ancient China. *Historical Origins of International Criminal Law*. Vol. 1. FICHL Publication Series. 2014. No 20. P. 88-89.

⁵⁵ Martin W. A. P. Traces of international law in ancient China: condensed outline of a paper read before the Congress of Orientalists in Berlin, 13 September 1881. New York: Industrial Review, 1882. URL: https://www.chinacultureandsociety.amdigital.co.uk/Documents/Details/Traces-of-international-law-in-ancient-China--condensed-outline-of-a-paper-read-before-the-Congress/Z134_09_0289

⁵⁶ Liu D. International Law and International Humanitarian Law in Ancient China. *Historical Origins of International Criminal Law*. Vol. 1. FICHL Publication Series. 2014. No 20. P. 94.

Майже безперервний стан війни, у якому перебували давні народи, звичай пояснюють їхньою взаємною відчуженістю, відокремленістю та ворожим ставленням один до одного. Саме з цієї причини й кожен чужоземець в силу такого ставлення вважався ворогом і тому в принципі був позбавлений будь-яких прав, окрім тих, що передбачалися персональним добрим ставленням, яке з часом знайшло вияв у праві гостинності, котре зумовлювалося, насамперед, релігійною спорідненістю. Не знаючи прав людської особи, давні китайці, як і інші давньосхідні народи, не могли знати й права війни у тому сенсі, як ми розуміємо його нині. Водночас через часті війни питання щодо їхнього правового регулювання набували першорядного значення. Регламентация воєнних дій в цьому регіоні розвивалася, так само, як і в Індії, під прапором гуманізму. Формально проголошувалися заборони вбивати скореного ворога, знищувати релігійні святині, руйнувати і спалювати оселі, знищувати продовольство, посіви, знаряддя праці.

Суттєво сприяли розвитку концепції щодо значення війни для людства твори видатних публіцистів Стародавнього Китаю. Так, Конфуцій поділяв усі війни на справедливі та несправедливі по відношенню до «людства». Він вважав, що «мета святого, який веде війну, – зупинити вбивства і позбутися тиранії». Лао Цзи вважав, що війна – недобра справа, і до неї слід вдаватися лише тоді, коли це конче необхідно. На його думку, ведення війни потрібно підпорядкувати певній видатній меті і ставитися до неї дуже обережно та помірковано.

Мен-цзи (372–289 рр. до н.е.) – давньокитайський філософ, такий самий відомий, як і Конфуцій, – висунув ідею найвищої цінності людства, що було відривом від традиційного позитивістського мислення⁵⁷. Він вважав, що «у цьому світі найголовніше – це люди; уряди і держави менш важливі, а правителі – найменше»⁵⁸.

У тому ж руслі ще один великий філософ Стародавнього Китаю і засновник даосизму Лао Цзи заявляв: «Праведник повинен зробити все, щоб уникнути ведення війни. Навіть якщо це крайній захід, її слід пережити як похорон. Оскільки війна несе великі збитки та смерть людям, навіть якщо хтось виграє війну, він не повинен цим пишатися. Якби він пишався, він насолоджувався б убивством життя... У випадку,

⁵⁷ Гавриленко О. А., Сироїд Т. Л. Історія міжнародного права: стародавня доба : навчальний посібник. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. С. 49.

⁵⁸ Классическое конфуцианство. Т. 2: Мэн-Цзы. Сюнь Цзы / переводы, статьи, комментарии А. Мартынова и И. Зограф. Санкт-Петербург: Нева; Москва: Олма-Пресс, 2000. 208 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/2163163/>

коли багато невинних людей втратили життя, навіть якщо ви одержали перемогу в війні, вам слід оплакувати всіх цих загиблих»⁵⁹.

Найвидатніший китайський військовий стратег Сунь Цзи, автор твору «Сунь-цзи бінфа» (дослівно – «Закони війни (воєнні методи) поважного [учителя] Суня») ⁶⁰, який було укладено не раніше IV ст. до н.е., також зазначив, що в цьому світі найціннішою є людина. Він стверджував, що бути розважливим у веденні війни краще, ніж бути добрим воїном. По суті, він вірив, що битися і здобувати перемогу в битвах не є вищою досконалістю. На його думку, найвища досконалість полягає у тому, щоб зламати опір ворога без бою. Серед правил «п'яти дао», яким мав слідувати полководець, Сунь Цзи називає «жень» – гуманність ⁶¹, що мала виявлятися як до комбатантів, так і до некомбатантів. Він також наполягав на тому, що війну можна вести лише на підставі абсолютної необхідності ⁶².

Методи Сима (Sīmǎ Fǎ), написані Симою Ранджу (Sīmǎ Rángjū) близько 340 р. до н.е., надають можливість з'ясувати основні принципи ведення війни ⁶³. У цій праці зазначалося, що «в давнину людство було основою державної політики, а пропаганда моралі та правил є керівним принципом управління країною». Він також наголосив на принципі «не вести війну, якщо це не є абсолютно необхідним» (принцип необхідності та самозахисту).

Усі вищезазначені автори вважали, що війна – це зло, і що держава не повинна вступати у війну, якщо це не є абсолютно необхідним. Тому вмільий керівник перемагає війська супротивника без жодних боїв ⁶⁴. У зв'язку з цим Методи Сима передбачали, що: 1) не слід переслідувати ворога, який втратив здатність до бою. «Для піших солдатів не переслідуйте переможеного ворога на відстань більше 100 метрів, а на

⁵⁹ Лао Цзы. Книга о пути жизни (Дао-Дэ цзин). С комментариями и объяснениями. Пер. с китайского, сост., предисл., коммент. В. Малявина. Москва: АСТ, 2018. 256 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/3107334/>

⁶⁰ Сунь-цзи. Мистецтво війни / переклад Г. Латника. Київ: Арії, 2014. 128 с.

⁶¹ Веденеев Д.В., Гавриленко О.А., Кубицький С.О., Остроухов В.В. та ін. Еволюція воєнного мистецтва: навчальний посібник. У 2 ч. Ч. 1. Київ: Національна академія СБУ. 2017. С. 14.

⁶² Liu D. International Law and International Humanitarian Law in Ancient China. Historical Origins of International Criminal Law. Vol. 1. FICHL Publication Series. 2014. No 20. P. 104-105.

⁶³ Жан-цзюй С. Военные методы Сыма Жан-цзюя. У-цзин. Семь военных канонів Древнього Китаю. Санкт-Петербург: Евразія, 1998. URL: <http://militera.lib.ru/science/zhan-tsui/index.html>

⁶⁴ Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л. Формування основ давньокитайського міжнародного права в добу Чжоу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2022. Вип. 71 (3). С. 23.

конях – не більше 45 кілометрів»; 2) «дбайте добре про поранених і хворих, щоб показати дух людяності»; 3) «атакувати можна доти, поки ворог буде в порядку, щоб показати, що це чесна гра»; 4) «до військовополонених слід ставитися з добрим поведженням і милосердям, щоб показати нашу поблажливість»⁶⁵.

Він також навчав: «Перший міністр повинен дати наказ своїй армії наступним чином: в'їжджаючи на ворожу територію, виявляти повагу до богів, яким вони (вороги – авт.) вклоняються; не руйнувати будівлі, особливо селянську хату, не валити дерев, не забирати домашніх тварин, їжу та меблі. Натрапляючи на старих людей та дітей, не завдайте їм шкоди і натомість порадьте їм бути подалі від поля бою. Коли натрапляєте на чоловіків, здатних [чинити опір], якщо вони є не ворожими до нас, не завдайте їм шкоди. Навіть під час бою з регулярною ворожою армією, серед якої є поранені та хворі, вони повинні отримати медичну допомогу і бути відпущеними після лікування»⁶⁶.

У той же час на практиці в Давньому Китаї мали місце численні відхилення від офіційно заявленого поведження – масові вбивства полонених, продаж захоплених людей у рабство, приношення їх у жертву богам. Так, у битві Сима Цяня під Чонгпінгом (близько 250 р. до н.е.) царський ван переміг чжоусців, і вони здалися, після чого Сима Цянь порушив дану обіцянку дарувати життя, винищивши всіх полонених, котрих налічувалося 400 000 осіб, закопавши їх живцем. Ще одним яскравим прикладом широкого розповсюдження насильства в той час був напад армії Цинь на столицю Вей у 225 р. до н.е. В ході нападу армія Цинь пошкодила дамбу на Хуанхе, щоб затопити місто, в результаті чого потонули понад 100 000 невинних людей. Фахівцями підраховано, що під час процесів об'єднання Китаю з 228 р. до н.е. по 221 р. до н.е. армія держави Цинь винищила десяту частину усього населення Китаю, що на той час становило приблизно 1,5 млн осіб⁶⁷.

Отже, на практиці відмінності між статусом воюючих та мирного населення у той час ще не існувало. Усякий підданий ворожій державі, без урахування статі й віку, міг бути вбитий, обернений на раба, підданий різноманітним знущанням і тортурам. Проти ворога в стародавню добу допускалося застосування будь-якої зброї, яких завгодно засобів, навіть віроломних, котрі здатні були завдати йому

⁶⁵ Жан-цзюй С. Военные методы Сыма Жан-цзюя. У-цзин. Семь военных канонів Древнього Китаю. Санкт-Петербург: Евразия, 1998. URL: <http://militera.lib.ru/science/zhan-tsui/index.html>

⁶⁶ Liu D. International Law and International Humanitarian Law in Ancient China. *Historical Origins of International Criminal Law* / ed. Morten Bergsmo, Cheah Wui Ling, Yi Ping. Vol. 1. Brussels: Torkel Opsahl Academic EPublisher P. 106.

⁶⁷ Liu D. Ibid. P. 106.

шкоди. Ніхто з супротивників, ані поранені чи хворі, ані ті, що здавалися в полон, не могли уникнути того, щоб у кращому випадку бути позбавленими особистої свободи та стати живим товаром чи дармовою робочою силою, а в гіршому – померти смертю мучеників⁶⁸.

Початок воєнних дій мав супроводжуватися певними формальностями. Доволі суворо в Давньому Китаї дотримувалися процедури оголошення війни. Сима Ранджу писав: «Оголошуючи війну, держава повинна повідомляти про це всіх інших суверенів і засуджувати неправомірні дії держави-супротивника. Верховні боги, сонце, місяць і зірки повинні бути свідками присязи..., [а також] боги і знамениті гори та річки, та могили попередніх князів». Отже, процедура оголошення війни мала яскраво виражений релігійний відтінок, а її метою було обґрунтування необхідності ведення воєнних дій.

Вже в той час можемо бачити й зародження того, що в Давньому Римі називали *jus in bello* – сукупності міжнародно-правових норм, які застосовуються у перебігу війни. У своїй книзі «Методи Сима» Сима Ранджу чітко зазначив, що існують певні обмеження і люди мають бути головною цінністю, навіть якщо війна була виправданою. Він писав: «Принципи ведення війни полягають у наступному: не вступайте у війну, коли настав час для сільськогосподарських робіт або коли настає голод, щоб захистити власний народ; не нападайте на ворожу державу, коли вона перебуває в траурі після смерті князя держави і коли ворожа держава страждає від голоду, щоб захистити людей у ворожих державах. Не ведіть війни в сезони зими та літа, щоб захистити людей обох країн. Хоч якою держава є потужною, якщо вона віддається війні, вона приречена».

Як правило, вважалося неприпустимим нападати на ворожу державу одразу після смерті її правителя, особливо через те, що вся країна перебувала в траурі. Яскравим прикладом є випадок, що стався в березні 569 р. до н.е., коли війська Князівства Чу напали на князівство Чень. Коли правитель Чу дізнався, що правитель Чень помер, він відмовився від нападу.

У низці випадків полководці виявляли поблажливість до ворога. У 597 р. до н.е. армія Чу розгромила війська Цзинь. Принц Чу побачив, як цзинські солдати відступали на човнах, щоб переплисти річку, відбиваючись від переслідувачів. Оскільки він вважав, що війну ведуть очільники держав і звичайні солдати не є його ворогами, він вирішив зберегти людські життя і наказав своїм військам припинити переслідування, дозволивши переможеним відступити.

⁶⁸ Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л. Формування основ давньокитайського міжнародного права в добу Чжоу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2022. Вип. 71 (3). С. 23.

Часом на цінність людського життя зважали навіть у розпал воєнних дій. В 598 р. до н.е. армія Чу напала на Сун і оточила її столицю. Облога тривала протягом дев'яти місяців. Коли в таборі Чу дізналися, що голодуючі громадяни Сонг почали обмінювати своїх дітей, щоб їх зарізали на їжу, вони добровільно зняли облогу⁶⁹.

Звичаям правом оформилися конкретні правила ведення війни, які знайшли відображення, наприклад, у «Методах Сима». Зокрема вважалося необхідним оголосити війну перед підняттям зброї; ніколи не вбивати посланців; окрім того, тут містилися приписи: «не використовуйте перешкод, щоб сховатися від ворога»; «не бийтеся в небезпечному середовищі та не робіть засідок» – поле бою має бути на рівній місцевості; «жоден бій не повинен починатися без барабанів»; «не нападайте на свого опонента, коли він цього не чекає»; не можна калічити свого ворога; «як тільки опоненти отримають поранення, не продовжуйте атакувати»; «не захоплюйте сивокосих учасників бойових дій – дозвольте їм повернутися додому та отримати пенсію»; «не переслідуйте ворога, який розвернувся спиною і відступає, бо він визнав поразку»⁷⁰.

Історичні приклади в деяких випадках показують, що цих принципів дійсно дотримувалися. Так, 29 червня 575 року до н.е. князівство Цзинь розгромило об'єднану армію Чу і Чжен. Генерал Хан Жуе сидів на колісниці, переслідуючи принца Ченга. Візник його колісниці сказав генералу Хану, що «візник на колісниці принца Ченга безперервно озиряється назад. Його думка не спрямована на керування фургоном. Чи треба нам пришвидшитися, щоб упіймати принца Ченга?» Генерал Хан відповів: «Ми не повинні ще раз принижувати принца» і наказав припинити переслідування⁷¹.

2. Становлення підґрунтя законів і звичаїв війни у Давній Греції та Римі: сучасні підходи до використання класичних джерел

Норми, які регулювали міждержавні відносини у періоди воєн, поступово опрацьовувалися й давніми греками⁷². Л.П. Маринович у праці «Війна і право в класичній Греції» зазначав: «Навряд чи в когось,

⁶⁹ Гавриленко О. А., Сироїд Т. Л. Історія міжнародного права: стародавня доба : навчальний посібник. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. С. 52.

⁷⁰ Жан-цзюй С. Военные методы Сыма Жан-цзюя. У-цзин. Семь военных канонов Древнего Китая. Санкт-Петербург: Евразия, 1998. URL: <http://militera.lib.ru/science/zhan-tsui/index.html>

⁷¹ Liu D. International Law and International Humanitarian Law in Ancient China. Historical Origins of International Criminal Law. Vol. 1. FICHL Publication Series. 2014. No 20. P. 107-108.

⁷² Денисенко В.В. Право війни у Стародавній Греції. *Держава і регіони. Серія: Право.* 2008. № 1. С. 14-18.

хто хоча б у найзагальнішій формі знайомий з історією Греції епохи класики, викличе заперечення положення про те, що війна для неї була ендемічною»⁷³. Незважаючи на окрему думку античних філософів та істориків, як, наприклад, Платон⁷⁴ і Арістотель⁷⁵, які наголошували на цінності миру і горі, яке приносять війни, все ж перманентний мир залишався недосяжним ідеалом. Істориками підраховано, що греки лише в період з 490 по 338 рр. до н.е. воювали кожні два роки з трьох і що в цей час вони не знали миру довше, ніж десять років поспіль⁷⁶. Економічні вигоди, що очікували на переможця в уявленнях пересічних еллінів, переважували загрози нещастя, які могли настати для переможених: «Жодне надбання, жодне заняття, взагалі ніщо не принесе нікому користі, якщо не буде перемоги на війні: адже усі блага переможених дістаються переможцю»⁷⁷.

Доволі складна релігійна процедура, що супроводжувала стародавні війни, свідчить про важливу роль, яку відігравали вони у міжнародних відносинах того часу⁷⁸. Саме ведення війни (як і стан миру⁷⁹), на думку давніх греків, перебувало під контролем богів, а війна часто розглядалася як протиборство між богами сторін. Виправдання війн релігійними цілями було способом пошуку правового забезпечення цього інституту, на чому наголошували дослідники: «Стародавні розглядали війну, як божественне веління. В цій концепції війна піднімається вище за сліпу фанатичність: вона стає правовим інститутом»⁸⁰.

В деяких випадках війни давніх греків могли мати гібридний характер. «Гібридні загрози, – зазначав Френк Хоффман, – поєднують летальність державного конфлікту з фанатичним і тривалим запалом

⁷³ Маринович Л.П. Война и право в классической Греции. *Древнее право*. 2006. № 17. С. 8.

⁷⁴ Plato. *Legg.* VII. 803 c. 53-54.

⁷⁵ Aristot. *Polit.* VII. 1334 d. 15-16.

⁷⁶ Дюкре П. Война в общественной жизни Древней Греции. *Античное общество. Проблемы политической истории: межвуз. сб.* / отв. ред. Э.Д. Фролов. Санкт-Петербург, 1997. С. 231.

⁷⁷ Plato. *Legg.* I. 626b. 19-22.

⁷⁸ Гавриленко О.А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н.е. – перша половина VI ст. н.е.): монографія. Харків: Парус, 2006. С. 245.

⁷⁹ Шарнина А.Б. Древняя Эллада: мир и справедливость под защитой богов. *Право и справедливость в исторической традиции миротворчества: от античности до современности: коллективная монография* / под ред. Т.В. Кудрявцевой. Санкт-Петербург: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2016. С. 13-28.

⁸⁰ Буткевич О.В. Становлення і розвиток міжнародного права у стародавній період: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2002. С. 149-150.

нерегулярної війни»⁸¹. Гібридна війна не змінює характеру війни; вона просто змінює спосіб участі сил у її проведенні. Однак як би вона не велася, війна все одно лишалася війною⁸². Наприклад, під час конфлікту між Афінами та Спартою (Пелопоннеська війна, V ст. до н.е.) спартанці визнали, що їм необхідно тримати значні сили в Лаконії та Мессенії, щоб запобігти повстанню ілотів, чия працею підтримувалося їхнє сільське господарство та військова система. Афінські стратеми (як, наприклад, побудова експедиційної бази в Пілосі) зокрема мали на меті створити умови для повстання Гелота, яке потім додало б «нестандартного» виміру конвенційному конфлікту. Після того як афінські війська укріпили Пілос на південно-західному узбережжі Пелопоннеса в 425 р. до н.е., вони організували форпост з мессіанцями Навпакта, предків яких спартанці вислали з цього району після великого повстання Гелота 464 р. до н.е. Мессенці розпочали серію вторгнень до Лаконії, чому сприяла їхня здатність говорити на місцевому діалекті. Незабаром ілоти почали дезертирувати до Пілоса, створюючи тим самим надзвичайну ситуацію в спартанській державі. Це повстання являло собою форму війни, для якої добре організовані спартанські фаланги не підходили. Афінський історик Фукідід писав: «Спартанці, які до цього часу не мали досвіду вторгнення чи такої війни, виявляючи ілотів-дезертирів і побоюючись посилення заколотів у їхній країні, почали серйозно турбуватися і, незважаючи на їхнє небажання показувати це афініям, почали направляти до Афін посланців і намагалися (шляхом переговорів – авт.) повернути Пілос та полонених»⁸³. Таким чином, сама лише реальна загроза широкої гібридної війни привела спартанців до розуміння переваг вирішення конфлікту мирним шляхом⁸⁴.

Основним джерелом права, яким керувалися еллінські держави під час війни та миру, були загальновідомі норми міжнародного звичаєвого права, які, не будучи викладені у письмовій формі (νόμοι ἀγραφοί), все ж поступово набували загального визнання. Головним чином на таке підґрунтя спиралося воєнне право, норм якого, принаймні у більшості

⁸¹ Hoffman F. G. Hybrid Warfare and Challenges. *Joint Forces Quarterly*. 52. First Quarter 2009. P. 5; Boot M. War Made New: Technology, Warfare, and the Course of History 1500 to Today. New York, 2006. P. 472-473.

⁸² Mansoor P.R. Introduction: Hybrid Warfare in History. *Hybrid Warfare. Fighting Complex Opponents from the Ancient World to the Present* / Ed. by W. Murray and P.R. Mansoor. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. P. 3-4.

⁸³ The Landmark Thucydides / ed. Robert B. Strassler. New York, 1996. P. 245-246.

⁸⁴ Афінські збори відмовилися від спартанської мирної ініціативи, і війна тривала. Зрештою Фіви припинили спартанську гегемонію над Грецією після битви при Левтрах (371 р. до н.е.), відновивши незалежність Мессенії, звільнивши ілотів і зруйнувавши спартанську економіку.

випадків, дотримувалися воюючі держави. За загальним правилом, воєнні дії не переривали дипломатичні відносини, але могли їх обмежити, скоротити чи призупинити.

Перед початком бойових дій країні-противнику могла формально оголошуватися війна. Правова регламентація підстав і процедури оголошення війни у давніх греків була доволі докладно розробленою, релігійно та філософськи-політично обґрунтованою⁸⁵. Оголошення відбувалося через спеціального посланця-герольда (κέρυξ), який вважався захищеним «божественним правом» і внаслідок цього недоторканим⁸⁶. Відмінною ознакою, за якою його пізнавали, був спеціальний жезл. Інколи «сама присутність герольдів свідчила про стан війни, навіть якщо вона ще не була офіційно оголошена...»⁸⁷. Звичайні послы під час війни не мали недоторканості. Тому в разі необхідності для них запитували вільний пропуск⁸⁸ через «герольда», якого відправляли для ведення переговорів дещо раніше. Під час війни «герольд відіграв визначальну роль, оскільки лише він міг підтримувати контакти між ворогуючими сторонами»⁸⁹. Водночас варто зауважити, що оголошення війни мало місце, як правило, при завойовницьких воєнних походах⁹⁰. У разі воєнних репресалій війну зазвичай не оголошували взагалі або її оголошення передбачалося актом, що був порушений стороною, проти якої застосовувалися санкції⁹¹.

У деяких випадках держава, якій оголошувалася війна, могла відкупитися від агресора. Ця норма була притаманною не лише елліністичному праву. Так, з ольвійського декрету на честь Протогена⁹² відомо, що цей заможний громадянин кілька разів виплачував значні суми зі своїх коштів, прагнучи відвернути військову загрозу з боку сарматського царя Сайтафарна. В декреті згадується про участь Протогена у надзвичайно ризикованій посольській місії до Сайтафарна. Через відсутність коштів в ольвійській державній скарбниці Протоген і

⁸⁵ Баскин Ю.Я., Фельдман Д.И. История международного права. Москва: Межд. отношения, 1990. 206 с. С. 34.

⁸⁶ Herod. VII. 9. 2; VII. 136; Thuk. I. 29.

⁸⁷ Frey L.S., Frey M.L. The History of Diplomatic Immunity. Columbus: Ohio State University Press, 1999. P. 17.

⁸⁸ Thuk. I. 53; Demosth. XIX. 163; Polyb. IV. 72.

⁸⁹ Frey L.S., Frey M.L. The History of Diplomatic Immunity. Columbus: Ohio State University Press, 1999. P. 17.

⁹⁰ Кондратюк Л. Правове регулювання відносин між античними державами Східного Середземномор'я під час військових конфліктів. Вісник Львівського університету. Серія Юрид. 2010. Вип. 50. С. 92.

⁹¹ Буткевич О.В. Міжнародне право Стародавнього Світу. Київ: Україна, 2004. С. 408.

⁹² Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae. Vol. 1. Ed. 2. Petropoli, 1916. № 32.

Аристократ, узявши 900 золотих статерів, вирушили до царя. Однак його не задовольнила запропонована сума. Розгніваний Сайтафарн вирушив походом проти Ольвії. Текст декрету в цьому місці обривається, і взагалі залишається незрозумілим, чим закінчилася така загроза. Виходячи з того, що про неї так детально оповідається у почесному декреті, все нарешті вдалося вирішити задовільно для ольвійської громадянської общини – звичайно, за допомоги золотих статерів Протогена⁹³. Невідомо, в яку суму обійшлася для нього відмова Сайтафарна від його агресивних зазіхань. Очевидно, вона мала бути набагато більшою за раніше запропоновані ольвіюполітами 900 статерів.

У Стародавній Греції існувало загальне поняття нейтралітету, яке з часом оформилося в правовий інститут. Державі досить було в односторонньому порядку проголосити себе нейтральною у війні чи у будь-якій іншій формі дати знати про свій намір, щоб її статус стали поважати воюючі сторони⁹⁴.

Як стверджував Г. Бузолт, посилаючись на свідчення наративних джерел (Геродота, Фукідида, Страбона), в архаїчний період перемога у війні інколи, за взаємною згодою, визначалася не загальною битвою військ держав-супротивників, а поєдинком певної кількості обраних з обох сторін бійців⁹⁵. Але все ж зазвичай вирішення питання про перемогу відбувалося за результатами битви голптів⁹⁶. Переможницею вважалася сторона, яка утримувала поле бою та споруджувала на ньому присвячений богам трофей (τροφαῖον) – знак перемоги, що являв собою дерев'яний стовп, густо обвішаний захопленою в бою зброєю. Цей пам'ятник перемоги не повинен був стояти довго, щоб не нагадувати про конфлікти⁹⁷. Тому його ніколи не виготовляли з тривкого матеріалу – бронзи або каменю. Якщо результат битви залишався невизначеним, то воюючі сторони старалися завадити одна одній поставити трофей⁹⁸.

Формальним визнанням поразки було прохання переможеної сторони про перемир'я для поховання загиблих. У цьому проханні не можна було відмовити, за виключенням випадку, коли внаслідок пограбування храмів та опоганення святинь противник позбавлявся

⁹³ Русяева А.С., Русяева М.В. Ольвия Понтийская : город счастья и печали. Киев: СтилоС, 2004. С. 121.

⁹⁴ Кондратюк Л. Правове регулювання відносин між античними державами Східного Середземномор'я під час військових конфліктів. Вісник Львівського університету. Серія Юрид. 2010. Вип. 50. С. 92.

⁹⁵ Бузолт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей / пер. с нем. Харьков: Тип. А. Дарре, 1890. С. 70.

⁹⁶ Herod. VII. 9. 2.

⁹⁷ Diod. XIII. 24.

⁹⁸ Thuk. I. 546. 105; IV. 134; VIII. 24.

можливості претендувати на це право⁹⁹. Якщо переможені не були в змозі поховати своїх загиблих, то це вважалося обов'язком переможців¹⁰⁰.

Військовополонені вважалися безумовною власністю переможця¹⁰¹. Зазвичай супротивника, який добровільно склав зброю та просив пощади, залишали живим¹⁰². Але інколи взаємне протистояння призводило до того, що полонених жорстоко вбивали¹⁰³. Полонені, які лишилися живими, утримувалися для одержання викупу від родичів (зазвичай дві міни за кожного чоловіка)¹⁰⁴ або для продажу в рабство¹⁰⁵. Уся військова здобич розподілялася між військом, за винятком десятини богам та почесної частки для командирів та соратників, що відзначилися в боях.

Якщо місто здавалося переможцеві, то доля його населення залежала від умов капітуляції (ὀμολογία)¹⁰⁶. При обговоренні цих умов переможці, як правило, наполягали на виплаті воєнних витрат, руйнуванні міських стін, видачі військових кораблів та заручників, передачі земельних ділянок, підданстві або військовій повинності¹⁰⁷. Тяжкою була участь міст, змушених скласти зброю без будь-яких умов або захоплених штурмом (δωριάλωτοι). Вони, разом із усіма жителями та усім майном, ставали цілковитою власністю переможців. Ксенофонт у своїй праці «Кіропедія» наголошував на наявності відвічно існуючого в усьому світі закону: «коли захоплюється вороже місто, то все у цьому місті стає надбанням завойовників – і люди, і майно»¹⁰⁸. Нерідко справа доходила до того, що усіх чоловіків вбивали, жінок та дітей продавали в рабство та дощенту руйнували будови¹⁰⁹. Саме про такий факт, наприклад, згадується в монографії Є.С. Логвиненко та І.А. Логвиненка «Покарання в праві держав Стародавнього світу», де описується, як у 416 р. до н.е. острів Мелос було насильно приєднано до Афіньської держави. За опір

⁹⁹ Plut. Nic. 6; Diod. XV. 87; XVI. 25; Xen. Hell. VI. 4. 14; Thuk. IV. 97.

¹⁰⁰ Paus. IX. 32, 9; Herod. IX. 79.

¹⁰¹ Aristot. Pol. I. 2 (6), 16p; 1255a.

¹⁰² Гавриленко О.А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н.е. – перша половина VI ст. до н.е.): монографія. Харків: Парус, 2006. С. 246.

¹⁰³ Thuk. I. 30; II. 67; Xen. Hell. II. 1. 32; Plut. Lys. 13.

¹⁰⁴ Herod. VI. 79; V. 77

¹⁰⁵ Маринович Л.П. Война и право в классической Греции. *Древнее право*. 2006. № 17. С. 21.

¹⁰⁶ Латышев В.В. Очерк греческих древностей. В 2 ч. Ч. 1: Государственные и военные древности. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и Комп., 1888. С. 298.

¹⁰⁷ Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей / пер. с нем. Харьков: Тип. А. Дарре, 1890. С. 71.

¹⁰⁸ Xen. Cyrop. VII. 5. 73.

¹⁰⁹ Thuk. III. 28; V. 3. 32.

Афінам усе доросле населення чоловічої статі було страчене, а решту мешканців обернено на рабів¹¹⁰.

На думку О.В. Буткевич, насильницькі, негуманні дії проти іноземного населення були продиктовані концепцією, згідно з якою завоювання привносили на території інших країн свій більш досконалий правопорядок, чого вимагав обов'язок перед богами¹¹¹.

Усе це цілком пояснює, чому під час облоги Ольвії 30-тисячним військом Олександра Македонського під командуванням його полководця Зопіріона у 331 р. до н.е. ольвіюполіти, за свідченням Маркобія, здійснили цілу низку найрадикальніших заходів для мобілізації усіх категорій населення на оборону поліса: звільнили рабів, що тепер поповнили ряди ополченців, надали громадянські права іноземцям, за рахунок яких поповнилася державна скарбниця, здійснили погашення боргових зобов'язань демосу і виступили проти нападників єдиним фронтом зі своїми сусідами – кочовими скіфами¹¹². Дослідники припускають, що перемога ольвіюполітів над Зопіріоном стала можливою завдяки договору про військову допомогу з царем скіфів, який був укладений за ініціативою Каллініка, сина Евксена¹¹³. Саме він, ймовірно, через послів повідомив македонського полководця про спільний виступ проти нього, очевидно, свідомо перевищивши чисельність війська¹¹⁴. Такий альянс ольвійців зі скіфами, а також боспорянами і, можливо, херсонеситами, не міг не справити враження на Зопіріона, який вирішив припинити експансіоністську акцію. За цю та інші заслуги ольвійський громадянин Каллінік за пропозицією архонтів та колеги Семи спеціальним декретом Ради та Народних зборів був удостоєний нагороди у вигляді тисячі золотих та прижиттєвого встановлення його бронзової статуї з присвятою Зевсу Сотеру (Спасителю)¹¹⁵.

¹¹⁰ Логвиненко Є.С., Логвиненко І.А. Покарання в праві держав Стародавнього світу. Харків: ФОП Панов А.М., 2019. С. 124.

¹¹¹ Буткевич О.В. Становлення і розвиток міжнародного права у стародавній період: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2002. С. 13.

¹¹² Жебелев С.А. Милет и Ольвия. *Северное Причерноморье*. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1953. С. 46-47.

¹¹³ Виноградов Ю.Г., Карышковский П.О. Каллиник, сын Евксена. Проблемы политической и социально-экономической истории Ольвии второй пол. IV в. до н.э. *Вестник древней истории*. 1982. № 4. С. 31.

¹¹⁴ Русяева А.С., Русяева М.В. Ольвия Понтийская : город счастья и печали. Киев: СтилоС, 2004. С. 92-93.

¹¹⁵ Гавриленко О.А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н.е. – перша половина VI ст. до н.е.): монографія. Харків: Парус, 2006. С. 247.

Специфічним інститутом права війни в античній Греції було правило вилучення певних категорій територій або осіб зі сфери проведення воєнних дій¹¹⁶. Характерним у цьому плані є Етолійський декрет царя Пергама Евмена II, що надавав асилію Пергамському святилищу (близько 197–160 рр. до н.е.): «Цар Евмен надіслав посланців до етолійців із проханням визнати територію, на якій розташований храм богині Афіни «Нікефорус», як святилище, присвячене їй. Етолійці вирішили:... визнати вищезазначену територію, оголошену Евменом Пергамським святилищем, і надати їй статус святилища, котре має бути визнане етолійцями та всіма мешканцями Етолії. Ніхто не може забирати собі цю територію та порушувати її кордони; але якщо хтось це порушить, то він має бути засуджений перед асамблеєю, і всі люди зможуть взяти участь у процесі проти нього»¹¹⁷.

На час релігійних свят, відомих у всьому еллінському світі, деякі держави вимагали екехейрії (ἐκεχειρία) – перемир'я, як, наприклад, під час Олімпійських ігор¹¹⁸. Цілком ймовірно припустити проголошення екехейрії й під час проведення ольвіополітами календарно-спортивних ігор на честь Ахілла та Аполлона Дельфінія, на які з'їжджалися представники багатьох держав античного світу¹¹⁹. Окрім того, два написи з Дельф засвідчують участь у Піфійських іграх громадян Херсонеса. В одному з них 192 р. до н.е. говориться про феорів, які їздили до Херсонеса, щоб сповістити про майбутні ігри, та про послів з Херсонесу до Дельф. Другий напис являє собою каталог дельфійських проксенів 197–175 рр. до н.е. Серед них названо Гімна, сина Скіфа з Херсонеса, який, імовірно, був архіфеором або переможцем на Піфійських іграх у 194 р.¹²⁰ Список переможців спортивних змагань, який був викарбуваний на кам'яній плиті, було знайдено і в Херсонесі¹²¹. Загалом варто зазначити, що видатні святилища, розташовані як в Елладі, так і в інших державах грецького світу, що зуміли окрім місцевого набути міжнародного статусу, сприяли взаємному зближенню античних держав Північного Причорномор'я між собою та з іншими

¹¹⁶ Маринович Л.П. Война и право в классической Греции. *Древнее право*. 2006. № 17. С. 13.

¹¹⁷ Кондратюк Л.В. Правове регулювання відносин між античними державами Східного Середземномор'я під час військових конфліктів. *Вісник Львівського університету. Серія Юрид.* 2010. Вип. 50. С. 91–97. С. 94.

¹¹⁸ Thuk. III. 56, 65; V. 49.

¹¹⁹ Русяева А.С., Русяева М.В. Ольвия Понтийская : город счастья и печали. Киев: Стилюс, 2004. С. 35-36.

¹²⁰ Соломоник Э.И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. Київ: Наукова думка, 1964. С. 59.

¹²¹ Там само. С. 58.

країнами циркумпонтійського регіону. Релігійні свята, поєднані зі змаганнями при храмах Зевса в Олімпії, піфійського Аполлона у Дельфах, ісфмійського Посейдона та немейського Зевса, спочатку відвідувалися лише околицьними жителями та мешканцями сусідніх держав, але мало-помалу розрослися у загальноеллінські святкування, в яких могли брати участь громадяни усіх еллінських держав¹²². Єдиною обов'язковою вимогою до учасників було дотримання правил спортивних і хорових змагань та постанов щодо порядку проведення святкування, яке організовувалося зазвичай тією державою, на території якої розташовувалося дане святилище, а також додержання встановленого на час свят перемир'я.

У IV ст. до н.е. в Греції все частіше замість громадянського ополчення стали використовувати найману армію. Цьому сприяли не лише соціально-економічні, але й військові чинники. Найманці були професійними воїнами, що досконало володіли зброєю. За відповідну платню вони були готові служити скільки завгодно і кому завгодно. Л.П. Маринович пише: «Діяльність найманця не визначалася відчуттям громадянського обов'язку. Це – чоловік, який йшов на ризик заради грошей, війна була його роботою, і за неї він хотів отримати все, що тільки можливо, і прагнув цього. Поширення найманства призвело до того, що пошуки здобичі стають все більш важливою рисою воєнних дій»¹²³. Розповсюдження найманства мало наслідком поліпшення зброї і збільшення військових витрат, оскільки найманцям потрібно було платити регулярно¹²⁴. Правове регулювання військового найманства становило суттєву проблему. Відносини з найманцями визначалися договорами, що скріплювалися священними клятвами. Так, угода Евмена I¹²⁵ з його найманими солдатами¹²⁶, що датується 40-ми роками III ст. до н.е., супроводжувалася такими клятвами і була накреслена на кам'яних стелах, які помістили у Пергамському святилищі Афін, у святилищі Асклепія в Мітілені та ще у двох місцях. Договір містив умови щодо платні та пільг, які гарантувалися воїнам, присягу найманців

¹²² Гавриленко О.А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н.е. – перша половина VI ст. до н.е.): монографія. Харків: Парус, 2006. С. 248.

¹²³ Маринович Л.П. Война и право в классической Греции. *Древнее право*. 2006. № 17. С. 12.

¹²⁴ Кондратюк Л. Правове регулювання відносин між античними державами Східного Середземномор'я під час військових конфліктів. *Вісник Львівського університету. Серія Юрид.* 2010. Вип. 50. С. 95.

¹²⁵ Евмен I (дав.-гр. Εὐμένης Α΄) – цар Пергама у 263–241 рр. до н.е.

¹²⁶ Історія Стародавньої Греції. Хрестоматія: посібник для студентів історичного факультету / укл. О.І. Шама Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. С. 207.

та присягу самого царя. Воїнам зокрема було обіцяно, що «ті, які вислужили встановлене число років і стали вільними від служби, повинні отримати пенсію за час, який вони прослужили». Причому цю пенсію після смерті найманця могли «отримувати найближчі родичі або кому воїни залишать». Найманці, які вислужили пенсію, звільнялися від податків¹²⁷.

Однак варто зауважити, що значний відсоток найманців складали варвари, для яких еллінські правові інститути мали вельми умовне значення. Як відзначають дослідники, третє століття до н.е. було століттям кельтського найманства. Кельтів як найманців і союзників можна було зустріти в багатьох арміях доби еллінізму. Проте кельти не входили до складу цих армій, а в основному билися своїми власними відокремленими загонами з характерним для них оснащенням і типовим стилем битви: вони вселяли страх своєю безрозсудною хоробрістю, але при цьому відрізнялися слабкою дисципліною та стійкістю. Часом такі загони найманців являли загрозу навіть для своїх наймачів¹²⁸.

Переважає більшість воєнних конфліктів завершувалася укладенням договору, що фіксував післявоєнний стан відносин: статус сторін, поділ захопленої здобичі, статус завойованого, переможеного населення і населення держави, що перемогла у війні тощо¹²⁹. Наприклад, за договором про посередництво Аргоса між сусідніми грецькими містами Кноссом та Тіліссом 450 р. до н.е. встановлювалися положення щодо розподілу завойованого майна і територій: тіліссійці отримали можливість «займатися грабунком» на всіх територіях, окрім «районів, що належать місту Кноосу. І що б ми удвох разом не захопили у ворога, при розподілі цього тіліссійці отримають одну третину того, що знаходиться на суходолі, та половину всього, захопленого на морі. А Кносс отримає десятю частину всього того, що ми захопимо разом. Найкраща ж частина здобичі, захопленої нами спільно, буде віддана Дельфійському оракулу та принесена у жертву Аресу в Кноссі. Якщо які-небудь інші міста захоплять здобич у ворога, Кносс і Тілісс погоджуються на те, щоб вона їм і належала»¹³⁰.

¹²⁷ Там само.

¹²⁸ Гавриленко О. А., Сироїд Т. Л. Історія міжнародного права: стародавня доба : навчальний посібник. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. С. 153.

¹²⁹ Кондратюк Л. Правове регулювання відносин між античними державами Східного Середземномор'я під час військових конфліктів. Вісник Львівського університету. Серія Юрид. 2010. Вип. 50. С. 94.

¹³⁰ *Fontes Historiae Juris Gentium. Sources Relating to the History of the Law of Nations. Vol. 1 (1380 B.C. – 1493).* / ed. by W.G. Greve. Berlin. New York: Walter de Gruyter, 1995. P. 142-143.

Отже, вже давніми греками було розроблено доволі складну сукупність регулятивних норм, що регламентували відносини під час війни, які досить часто були взаємно неузгодженими та суперечливими.

З приводу питання щодо ролі війни в міжнародних відносинах Стародавнього Риму дослідники притримуються різних, часом діаметрально протилежних підходів. Як зазначає В.В. Денисенко¹³¹, перша точка зору найяскравіше виявляється у працях Ф. Уолбанка та В.І. Кашеева. Перший зауважує, що «Рим був сильно «мілітаризованою» державою минулого»¹³². Другий підкреслює, що «за весь період римської історії була лише незначна кількість років, коли Рим не вів війни, чи то завойовницької, чи то оборонної. Уся історія Римської держави – це історія війн. Війна була для римлян звичайною річчю, нормальним станом римського суспільства, а військова праця була звичним заняттям для будь-якого римлянина»¹³³. Іншу позицію посідає О.В. Буткевич, яка вважає, що війна в той час мала характер тимчасового, а іноді крайнього засобу досягнення міжнародних інтересів. На її думку, звернення до воєн не виключалося, але воно не відіграло переважної ролі. Сила війни застосовувалася у двосторонніх відносинах на основі *ad hoc*¹³⁴.

Однією з важливих вимог стародавнього феціального права було те, щоб римляни не вели жодної війни, окрім законної і справедливої: *bellum nullum nisi iustum*. Залишається відкритим питання, яку війну вважати законною і як розуміти *ustum* в застосуванні до війни. На думку Лорана, будь-яка війна була у римлян законною (*ustum*), якщо тільки раніше було здійснено пов'язані з нею формальні релігійні обряди. Несправедлива війна вважалася ними цілком законною, якщо тільки феціал виголосив певні священні формули. Однак В.Н. Александренко не погоджується з бельгійським вченим, вважаючи, що поняття правомірної війни мало передбачати не лише дотримання певних релігійних обрядів, але й наявність законних приводів, або мотивів, при розгляді яких феціали були суддями, і на їхнє рішення не було апеляції¹³⁵.

¹³¹ Денисенко В.В. Поняття справедливої війни та правова регламентація її оголошення в Стародавньому Римі. *Вісник Запорізького національного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2009. № 2. С. 16.

¹³² Walbank F.W. *The Hellenistic world*. Cambridge: Camb. Univ. press, 1993. P. 227.

¹³³ Кашеев В.И. *Эллинистический мир и Рим*. Москва: «Греко-латинский кабинет» Ю.А. Шичалина, 1993. С. 129.

¹³⁴ Буткевич О.В. *Міжнародне право Стародавнього світу*. Київ: Україна, 2004. С. 395.

¹³⁵ Александренко В.Н. *Международное право Рима (Признавал ли Рим существование международного права? Каковы внешние формы его проявления?)*. *Древнее право*. 1999. 1 (4). С. 214.

Давніми римлянами було вироблено поняття «публічного ворога». За словами Помпонія, «hostes hi sunt qui nobis, aut quibus nos publice bellum decrevimus: caeteri aut latrones, aut praedones sunt» («це відносно тих, хто є ворогами для нас, війна публічна, або для кого ми вирішили: решта – це або злодії, або грабіжники»)¹³⁶. Таким чином, воєнні дії вважалися дозволеними лише щодо публічного ворога, який сам визнавав закони війни та відкрито її проводив. Публічним ворогом не могли бути названі: вороги, що таємно здійснювали напади на римську територію (latrones), пірати (praedones), населення повсталі провінції та варвари, які не мають уряду або встановленої влади, з якою можна було б укласти договір або вступити до союзу. Лише з публічним ворогом можна було вести війну, і ця війна мала свої закони і звичаї¹³⁷. Коли ж доводилося мати справу з піратами, розбійниками, тоді вважалося, що війни немає, як немає також і воєнного права, а є лише стан самозахисту, необхідності. В такому випадку не було потреби дотримуватися визначених релігією та звичаями формальностей, а можна було керуватися засадами права природного (juris naturale). Відповідно, в такому разі не було й необхідності оголошувати війну в установленому порядку, а на насильство можна було, висловлюючись словами Ульпіана, відповідати насильством («vim vi repellere» – «відбивати силу»).

Отже, як вважає В.В. Денисенко, різниця між справедливими і несправедливими війнами мала суто формальний характер. Справедливою могла бути така війна, яку ведуть після пред'явлення вимог або попереднього її оголошення¹³⁸. Законною і справедливою війну робила не поважна причина для її оголошення, а вимога попереднього виконання релігійних обрядів. Тобто війна мала бути підготовлена процесуально, повинні бути виконані всі формальні релігійні обряди, проголошені усі магічні формули. Саме в цьому випадку війна вважалася законною¹³⁹. З іншого боку, А. Мішулін стверджує, що поняття правомірної війни для римлян передбачало не лише виконання релігійних обрядів, але і наявність певних законних підстав і мотивів, при розгляді яких феціали були суддями, і на їхнє рішення не подавалося апеляції¹⁴⁰. В міжнародній правосвідомості стародавніх народів поняття війни пов'язується з необхідністю не лише

¹³⁶ L. 118.

¹³⁷ Cic. Off. III. 29.

¹³⁸ Cic. Off., 36.

¹³⁹ Денисенко В.В. Поняття справедливої війни та правова регламентація її оголошення в Стародавньому Римі. *Вісник Запорізького національного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2009. № 2. С. 17.

¹⁴⁰ Мишулін А. Объявление войны и заключение мира у древних римлян. *Исторический журнал*. 1944. №10-11. С. 103.

суворого регламентування її ведення, а й чіткого визначення випадків, у яких правомірно вдаватися до воєнного розв'язання конфлікту.

Поступово опрацьовувався й порядок оголошення війни. Римське право війни в усі часи вимагало попереднього дотримання певних формальностей, здійснення яких покладалося на жерців – в архаїчний час саліїв (жерців культу Марса)¹⁴¹, а пізніше – феціалів. Правомірна, законна війна обов'язково мала бути попередньо оголошена¹⁴². Однак, перш ніж розпочати ворожі дії, римляни посилали своїх уповноважених (зазвичай двох або чотирьох феціалів) вимагати сатисфакції. Цей перший акт звернення до ворога з вимогою вирішити існуючу суперечку юридично називався *clarigatio* або *rerum repetitio*. Місія феціалів, на чолі з *pater patratus*, прибувши на кордон ворожої землі, зупинялася, і при цьому *pater patratus* вимовляв встановлену формулу. Піднесеним голосом глава місії викладав скарги римського народу і в знак правоти його вимог закликав у якості свідків богів: «Почуй мене, Юпітер, почувте мене, боги кордонів (*audite fines*), нехай почує мене і священний оракул права (*adiat fas*). Я посланець римського народу і прибув сюди в інтересах права і справедливості. Так буде дана віра словами моїм»¹⁴³. Потім *pater patratus* коротко виголошував вимоги (*postulata*) римського народу і, знову закликавши в якості свідка Юпітера, закінчував свою промову присягою: «Нехай він (Юпітер) більше ніколи мені не радить, нехай я ніколи не буду допущений у рідну землю, якщо мої слова посланця римського народу є несправедливими...»¹⁴⁴. Цю формулу феціал вимовляв на кордоні ворожої землі, при першій зустрічі з кимось із її мешканців, у воротах першого міста (*portam ingrediens*) і на форумі (*forum ingressus*) перед народом.

Вислухавши звинувачення, ворог міг або ж негайно, або через певний термін дати відповідь, феціали ж, не чекаючи її, поверталися назад до Риму. Рим очікував відповіді протягом певного часу, а саме протягом 33 днів, і якщо цей термін пройшов, а задовільної відповіді так і не було дано, феціали знову вирушали до ворожої землі, і *pater patratus* на кордоні вимовляв таку священну формулу: «Почуй, Юпітер, і ти, Юнона; почув, Квірин; почувте і ви, боги неба, землі та пекла, закликаю вас у свідки того, що цей народ відмовляє [у відповідь] на наші

¹⁴¹ Токмаков В.Н. Жреческая коллегия салиев и ритуалы подготовки к войне в архаическом Риме в российской историографии XIX–XX вв. *Древнее право*. 1999. № 2(5). С. 124–138.

¹⁴² Александренко В.Н. Международное право Рима (Признавал ли Рим существование международного права? Каковы внешние формы его проявления?). *Древнее право*. 1999. 1 (4). С. 215.

¹⁴³ Liv. I. 32.

¹⁴⁴ Ibid.

справедливі вимоги. Про ці справи ми порадимося в нашій країні [і вирішимо], яким шляхом отримати нам сатисфакцію»¹⁴⁵. Дехто з дослідників справедливо зауважує, що існує певна аналогія у веденні війни з викликом на суд відповідача в процесі *legis actiones*, яка цікава тим, що війна уявлялася римлянам начебто відкритим змаганням сторін, боротьбою за право з обов'язковим дотриманням певних процесуальних формальностей.

Після завершення другої місії феціали поверталися до Риму та звітували перед сенатом. Вони доповідали йому про результати своїх переговорів з ворогом, наголошували, що всі необхідні обряди та формальності були виконані, і потім заявляли, що у випадку, якщо сенат і народ римський будуть згодні, вони оголосять війну (такому-то народу), і ця війна буде правомірною¹⁴⁶.

Після цього сенат розпочинав обговорення питання. Головуючий у зборах сенату при внесенні питання про війну і мир звертався до зібрання з промовою, в якій викладав факти та просив сенат прийняти рішення¹⁴⁷. Потім він звертався поіменно до кожного з сенаторів і питав його думку. Голосування було відкритим. Сенатор, думку якого питали, вставав і висловлював свою згоду словами: «*Puro, pioque duello quaerendas (res) censeo, itaque consentio consciscoque*» («Не треба запитувати (про це), я мислю і тому згоден із совістю»). Ті, хто голосували «за», відходили в один бік, а ті, що «проти», – в інший, що називалося *discedere, ire in sententiam*.

Але цим голосуванням сенату справа не закінчувалося. Вважалося, що оскільки війна вимагає жертв, які падають насамперед на весь римський народ, вона наражає на небезпеку особистість і майно кожного громадянина. Звідсіля випливало, що для оголошення війни була необхідною згода народу. Від IV ст. до н.е. джерела фіксують багато прикладів участі народних зборів у вирішенні питань війни і миру¹⁴⁸. Народ виражав свою волю так само, як і з приводу законопроектів. Рішення було обов'язковим і не підлягало перегляду¹⁴⁹.

¹⁴⁵ Александренко В.Н. Международное право Рима (Признавал ли Рим существование международного права? Каковы внешние формы его проявления?). *Древнее право*. 1999. 1 (4). С. 215-216.

¹⁴⁶ Там само. С. 218.

¹⁴⁷ Liv. I. 32.

¹⁴⁸ Денисенко В.В. Поняття справедливої війни та правова регламентація її оголошення в Стародавньому Римі. *Вісник Запорізького національного університету*. Серія «Юридичні науки». 2009. № 2. С. 19.

¹⁴⁹ Мишулин А. Объявление войны и заключение мира у древних римлян. *Исторический журнал*. 1944. №10-11. С. 105.

Згадки про такі волевиявлення народу містяться у Тита Лівія, коли він пише про війни римлян з вейтинцями; починаючи ж з 328 р. до н.е., зустрічається доволі багато прикладів, які ілюструють цю участь народу у вирішенні питань війни і миру¹⁵⁰.

Народ висловлював свою згоду в такій самій формі, в якій він голосував за законопроекти. На питання: «*Vultis, jubetis, Quirites?*» («Чи бажаєте, квірити?») народ відповідав позитивно словами «*Utī rogās*» («Проголосував») або негативно («*Antiquo*»). Рішення народу, яке зазвичай приймалося у центуріатних комісіях, було обов'язковим для посадових осіб і сенату, і на це рішення не можна було подавати апеляцію. Сенат, як правило, голосував попередньо, але на практиці траплялися випадки, коли війна оголошувалася й без консультації сенату¹⁵¹. У проміжку між засіданням сенату і остаточним рішенням народу жерці та консули здійснювали жертвоприношення, підносили молитви богам про те, щоб «задумана справа закінчилася благополучно». Після того як народ затверджував рішення сенату оголосити війну, знову підносилися жертвоприношення богам, щоб вони дарували щасливий результат війни (*quod bellum... bene ac feliciter eveniret*).

Коли всі зазначені релігійні формальності і обряди було виконано, феціали в останній раз вирушали на межі ворожої землі, де *pater patratus* оголошував війну спеціальною вербальною формулою. За звичаєм, як повідомляє Лівій, феціал приносив до кордону або спис із залізним вістрям, або дrevко з опаленим та скривавленим кінцем. У присутності не менше трьох свідків він виголошував промову такого змісту: «Оскільки народи старих латинів і кожен зі старих латинів завинили та згрішили проти римського народу квіритів, оскільки римський народ квіритів визначив бути війні зі старими латинами, і сенат римського народу квіритів погодився та схвалив, щоб зі старими латинами була війна, через те я і римський народ народам старих латинів оголошую і приношу війну»¹⁵². Після цього феціал кидав на ворожу землю закривавленого списа. Всі описані обряди мали сакральний характер і, згідно з вимогами стародавнього сакрального права, їх слід було суворо дотримуватися. Втім час і обставини обмежували застосування цього правила, і поступово, з часів II Пунічної війни, коли релігія втратила своє колишнє значення, виконання попередніх формальностей ставало все більш рідкісним. Окрім того, й старе феціальне право¹⁵³ допускало

¹⁵⁰ Liv. VI. 22; VII. 18; XXI. 17.

¹⁵¹ Liv. XLV. 21.

¹⁵² Liv. I. 32. 12-13.

¹⁵³ Шмелева Л.М. Формирование фециального права в древнейшем Риме (VIII–VI вв. до н.э.). Античная цивилизация: политические структуры и правовое

відступи (наприклад, при веденні оборонної війни та у випадку міжусобної війни)¹⁵⁴.

З часом цей обряд втратив своє значення і зазнав змін. Як вважає В.В. Денисенко, це було зумовлено змінами характеру римської зовнішньої політики. Рим розпочав експансію в Середземномор'ї та зіштовхнувся з греками, з їхніми міжнародно-правовими звичаями¹⁵⁵. Вже наприкінці III ст. до н.е. відбулися зміни у феціальній процедурі. Сенатські послы, легати зайняли місце священних феціалів і мали право умовного оголошення війни, дозволеного заздалегідь сенатом і римським народом. Таким чином, якщо відповідь на їхнє повторне звернення (*rerum repetitio*) була незадовільною, вони відразу могли оголосити супротивнику римське рішення про початок війни¹⁵⁶. Фактично з того моменту, як римські послы промовляли останні слова, два народи опинялися у стані війни.

На думку вчених, умовний характер голосування в коміціях з питання оголошення війни підтверджується вже з періоду III Македонської війни (171–168 рр. до н.е.), або навіть з періоду II Македонської (200–197 рр. до н.е.)¹⁵⁷. В.І. Кашцев зазначає, що зміна феціальної процедури відбулася ще раніше – у 281 р. до н.е., коли консул Л. Емілій Барбул мав право лише умовного оголошення війни, проте розпочав війну з Тарентом¹⁵⁸.

Практично в цей же час, як зауважує В.В. Денисенко, феціали стали кидати спис не на ворожу територію, а на ділянку нібито ворожої землі в самому Римі, біля храму Белони, що розташовувався за міською стіною Риму. Там стояла спеціальна колона війни (*collumnium bellum*). З початку

регулювання: Доклади міжнародної інтернет-конференції / отв. ред. В.В. Дементьева. Ярославль: ЯрГУ, 2012. С. 116-127.

¹⁵⁴ Александренко В.Н. Международное право Рима (Признавал ли Рим существование международного права? Каковы внешние формы его проявления?). *Древнее право*. 1999. 1 (4). С. 216-217.

¹⁵⁵ Денисенко В.В. Поняття справедливої війни та правова регламентація її оголошення в Стародавньому Римі. *Вісник Запорізького національного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2009. № 2. С. 19.

¹⁵⁶ Кашцев В.И. Эллинистический мир и Рим. Москва: «Греко-латинский кабинет» Ю.А. Шичалина, 1993. С. 137.

¹⁵⁷ Мишулин А. Объявление войны и заключение мира у древних римлян. *Исторический журнал*. 1944. № 10-11. С. 105.

¹⁵⁸ Кашцев В.И. Эллинистический мир и Рим. Москва: «Греко-латинский кабинет» Ю.А. Шичалина, 1993. С. 139.

війни і до її закінчення ворота храму Марса залишалися відчиненими. На час миру вони зачинялися¹⁵⁹.

Як раніше зазначалося, порядок оголошення війни був тісно пов'язаний з цілою низкою релігійних обрядів і формальностей, неухильне виконання яких зумовлювало прихильне, милостиве ставлення богів до римлян. З дозволу богів війна розпочиналася, і за їхньої безпосередньої участі, а іноді й з їхньою допомогою вона велася. Римляни думали, що самі боги начебто зацікавлені в існуванні Риму і що вони не допустять, щоб ворог здобув над ними перемогу. Звідси і під час війни релігійні обряди також відіграють важливу роль: армія виступає в похід лише після жертвопринесення, здійсненого полководцем, війська починають бій не раніше, як дізнавшись через жерця, що гадав по нутрощах тварин, про милостиве ставлення богів. За таких умов ведення війни римляни припускали подібну ж участь і з боку ворожих богів супротивника. Тому об'єктом ворожих дій у них були не самі ворожі сили (Риму була невідома сучасна відмінність комбатантів від некомбатантів), але й усе, що знаходиться на ворожій землі і що цінує ворог.

Війна велася не з одним лише ворогом, але і з його богами. Війна розглядалася як Божий суд, переможець вважався начебто виконавцем волі богів, переможений прирівнювався до злочинця. «Під час миру, – зауважує Тацит, – до кожного ставляться згідно з його вчинками і заслугами, але коли займається війна, безневинний гине разом зі злочинцем». Від волі переможця залежало дарувати життя переможеним або ж усе населення (включаючи жінок та дітей) продати до рабства. Іноді зустрічаються згадки про милосердне або поблажливе ставлення до населення (наприклад, таких полководців, як Камілл або Валерій Максим), але й ці приклади великодушності, які вихваляли філософи та історики, не пом'якшували загалом жорстокого характеру війни¹⁶⁰.

Для переможця не було нічого священного у ворожій землі: боги ворога для нього не боги, і він міг повалити їхні статуї та зруйнувати храми, оскільки «cum loca capta sunt ab hostibus, omnia desinunt religiosa vel sacra esse» («коли територія зайнята ворогом, релігійним чи священним речам приходить кінець»). Такою є, в принципі, й думка видатних римських юристів Помпонія, Ульпіана та Гая. Переможець навіть міг порушити спокій мертвих, розтрити їхні гробниці та навіть розібрати камені, з яких вони складені. Таким чином, війна приносила

¹⁵⁹ Денисенко В.В. Поняття справедливої війни та права регламентація її оголошення в Стародавньому Римі. *Вісник Запорізького національного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2009. № 2. С. 20.

¹⁶⁰ Гавриленко О. А., Сироїд Т. Л. Історія міжнародного права: стародавня доба : навчальний посібник. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. С. 208.

нещастя і живим, і мертвим, і смертним, і безсмертним, – писав В.Н. Александренко¹⁶¹. Переможеному вигідніше було шукати порятунку у втечі, ніж здаватися на милість переможця, і, рятуючи себе, свою сім'ю, мешканці стародавніх держав нерідко забирали з собою і своїх богів (victosque penates). Коли ж римляни вели війну з ворогом, у якого був особливо шанований покровитель серед богів, в такому випадку, керовані страхом або розрахунком, вони йшли на компроміс, молилися до цього бога і просили його перейти на їхній бік, на бік переможців¹⁶².

Війна створювала для ворога не вигідне становище і в майновому відношенні, адже для переможця вона була способом набуття майна, і при цьому було байдуже, кому це майно належало – приватним особам, державі чи духовним корпораціям.

ВИСНОВКИ

За результатами дослідження можемо дійти висновку, що у стародавню добу ті чи інші правила ведення війни, які діяли на практиці, в жодному разі не можна назвати системою міжнародного гуманітарного права. Водночас вбачається, що цілковито відкидати думку про існування підґрунтя «законів та звичаїв війни» у Стародавню добу, зважаючи на наявні пам'ятки права, що збереглися до нашого часу та були виявлені археологами, та враховуючи аргументацію цілої низки авторитетних дослідників (як минулих часів, так і сучасних), було б легковажним. Адже насправді ми маємо у своєму розпорядженні цілу низку беззаперечних доказів правового регулювання тогочасних міжнародних відносин у цій царині.

Джерела надають можливість наочно побачити, що вже Стародавньому світу були притаманні, по-перше, наявність закріплених у звичаях і договорах норм, що вели своє походження ще з додержавного міжплеменного «права»; по-друге, релігійний характер цих норм; по-третє, регіоналізм; і, по-четверте, виключне значення звичаю як основного джерела, яким регламентувалася поведінка воюючих сторін під час збройних конфліктів.

Право і релігія в стародавню добу становили єдине ціле, і це знаходило вияв у створенні міжнародних звичаїв, у процедурі оголошення війни, її ведення¹⁶³. Що стосується міжнародних звичаїв, то,

¹⁶¹ Александренко В.Н. Международное право Рима (Признавал ли Рим существование международного права? Каковы внешние формы его проявления?). *Древнее право*. 1999. 1 (4). С. 217.

¹⁶² Там само.

¹⁶³ Авдиев Р.И. Религиозное оправдание войны в древнеегипетском искусстве (сцены триумфа). *Вестник древней истории*. 1939. № 4 (9). С. 103-117.

наприклад, у Китаї церемоніальні процедури відображали звичаї того часу, укладення мирних договорів супроводжувалися доволі складними обрядами та багатими жертвопринесеннями.

Велике значення мало визнання релігії усіма суб'єктами тогочасних міжнародних відносин. Завдяки цьому протиборчі сторони могли об'єднатися, оскільки обіцянки та присяги, дані богам обома сторонами, вважалися непорушними. Завдяки релігії почали поступово встановлюватися передумови для виникнення принципу міжнародної відповідальності.

Розуміння війни і ставлення до неї у Стародавньому світі були неоднозначними. Війна була головним засобом ведення зовнішньої політики ранніх держав. Але варто відзначити й те, що Стародавньому світу були відомі інститути нейтралітету і невтручання (Давня Греція). Особливістю цих інститутів було те, що нейтралітет був можливим лише під час війни, а невтручання – і в мирний час.

Якщо в Єгипті під час війни панувало необмежене свавілля (переможені та їхнє майно як військова здобич переходили у власність переможця), то в Індії Закони Ману закріплювали гуманніші правила ведення війни¹⁶⁴. Але все ж варто зауважити, що всі ці приписи були радше релігійного, аніж юридичного характеру.

Наприкінці вважаємо за доцільне зазначити, що подальші наукові дослідження означеної тематики можуть бути присвячені проблемі еволюції міжнародно-правових засад встановлення законів і звичаїв війни в наступну епоху – епоху середньовіччя. Це надасть можливість на новітній методологічній основі поступово створити всебічну, цілісну картину еволюції формування передумов утворення міжнародного гуманітарного права у добу докласичного міжнародного права.

АНОТАЦІЯ

У сучасних умовах триваючих конфліктів міжнародного і неміжнародного характеру особливої актуальності набули проблеми міжнародного гуманітарного права, зокрема й важливі історико-правові аспекти походження, становлення та розвитку його норм. Історія права війни так само, як і історія міжнародного права загалом, розпочинається зі стародавньої доби. Центрами тогочасного міжнародного життя був регіон Близького Сходу, Індія, Китай, Греція, Рим. Звичайно, в стародавній час це право ще не набуло модерних рис. Відносна замкненість та неприязні відносини народів, а не мир та міжнародні зносини характеризують стародавнє життя. Перші паростки права війни

¹⁶⁴ Закони Ману (Манавадхармаштра). Москва: ЭКСМО-Пресс, 2002. С. 243.

поступово склалися ще в стародавню епоху (з IV тисячоліття до н.е. по 476 р. н.е.), а можливо й раніше.

Війна була головним засобом ведення зовнішньої політики стародавніх держав. Але варто відзначити й те, що Стародавньому світу були відомі інститути нейтралітету і невтручання (Давня Греція). Особливістю цих інститутів було те, що нейтралітет був можливим лише під час війни, а невтручання – і в мирний час.

Якщо в Єгипті під час війни панувало необмежене свавілля (переможені та їхнє майно як військова здобич переходили у власність переможця), то в Індії Закони Ману закріплювали гуманніші правила ведення війни. Але все ж варто зауважити, що всі ці приписи були радше релігійного, аніж юридичного характеру і їхня наявність все ж не виключала порушення навіть письмово зафіксованих норм.

Література

1. Altman A. *Tracing the Earliest Recorded Concepts of International Law. The Ancient Near East (2500–330 BCE)*. Leiden; Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2012. 254 p.
2. Bandyopadhyay P. *International Law and Custom in Ancient India*. Calcutta: Calcutta University Press, 1920. 169 p.
3. Boot M. *War Made New: Technology, Warfare, and the Course of History 1500 to Today*. New York, 2006. 624 p.
4. *Fontes Historiae Juris Gentium. Sources Relating to the History of the Law of Nations. Vol. 1 (1380 B.C. – 1493)*. / ed. by W.G. Greve. Berlin. New York: Walter de Gruyter, 1995. 619 p.
5. Frey L.S., Frey M.L. *The History of Diplomatic Immunity*. Columbus: Ohio State University Press, 1999. 727 p.
6. Hoffman F. G. *Hybrid Warfare and Challenges*. *Joint Forces Quarterly*. 52. First Quarter 2009. P. 34-39.
7. Latyshev V. *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae. Vol. 1. Ed. 2*. Petropoli, 1916. 594 p.
8. Liu D. *International Law and International Humanitarian Law in Ancient China. Historical Origins of International Criminal Law. Vol. 1*. FICHL Publication Series. 2014. No 20. P. 87-113.
9. Mansoor P.R. *Introduction: Hybrid Warfare in History. Hybrid Warfare. Fighting Complex Opponents from the Ancient World to the Present* / Ed. by W. Murray and P.R. Mansoor. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. P. 3-4.
10. Martin W. A. P. *Traces of international law in ancient China: condensed outline of a paper read before the Congress of Orientalists in Berlin, 13 September 1881*. New York: Industrial Review, 1882. URL:

https://www.chinacultureandsociety.amdigital.co.uk/Documents/Details/Traces-of-international-law-in-ancient-China--condensed-outline-of-a-paper-read-before-the-Congress/Z134_09_0289

11. The Landmark Thucydides / ed. Robert B. Strassler. New York, 1996. 713 p.

12. Walbank F.W. The Hellenistic world. Cambridge: Camb. Univ. press, 1993. 288 p.

13. Авдиев Р.И. Религиозное оправдание войны в древнеегипетском искусстве (сцены триумфа). *Вестник древней истории*. 1939. № 4 (9). С. 103-117.

14. Александренко В.Н. Международное право Рима (Признавал ли Рим существование международного права? Каковы внешние формы его проявления?). *Древнее право*. 1999. 1 (4). С. 206-218.

15. Аристотель. Афинская полития. Пер. с греч. С.И. Радцига. Ксенофонт. Лакедемонская полития. Пер. с греч. Г.А. Янчевецкого. Москва: Академический проект, 2017. 215 с.

16. Артхашастра или Наука политики / пер. с санскрита. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. 802 с.

17. Ассирийские законы. *Хрестоматия по истории Древнего мира. В 3 т. Т. 1: Древний Восток* / ред. В.В. Струве. Москва: Гос. учеб.-пед. изд-во Мин. просвещ. РСФСР, 1950. С. 180-184.

18. Баскин Ю.Я., Фельдман Д.И. История международного права. Москва: Межд. отношения, 1990. 206 с.

19. Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей / пер. с нем. Харьков: Тип. А. Дарре, 1890. 320 с.

20. Буткевич О.В. Міжнародне право Стародавнього Світу: монографія. Київ: Україна, 2004. С. 864 с.

21. Веденеев Д.В., Гавриленко О.А., Кубицкий С.О., Остроухов В.В. та ін. Еволюція воєнного мистецтва: навчальний посібник. У 2 ч. Ч. 1. Київ: Національна академія СБУ. 2017. 276 с.

22. Виноградов Ю.Г., Карышковский П.О. Каллиник, сын Евксена. Проблемы политической и социально-экономической истории Ольвии второй пол. IV в. до н.э. *Вестник древней истории*. 1982. № 4. С. 21-39.

23. Война фараона Камоса с Гиксосами. *Хрестоматия по истории Древнего мира. В 3 т. Т. 1: Древний Восток* / ред. В.В. Струве. М.: Гос. учеб.-пед. изд-во Мин. просвещ. РСФСР, 1950. С. 63-67.

24. Гавриленко О. А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н.е. – перша половина VI ст. н.е.): монографія. Харків: Парус, 2006. 352 с.

25. Гавриленко О. А. Розвідувально-підбивна доктрина давньоіндійської держави Маур'їв у політико-правовому трактаті Каутільї «Артхашастра». *Право і суспільство*. 2014. № 6-1. Ч. 2. С. 7-12.
26. Гавриленко О. А., Сироїд Т. Л. Історія міжнародного права: стародавня доба : навчальний посібник. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. 232 с.
27. Гавриленко О.А. Сироїд Т.Л. Правовий статус особи під час воєн, що вели держави Стародавнього Сходу. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. Вип. 29. 2020. С. 46-53.
28. Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л. Формування основ давньокитайського міжнародного права в добу Чжоу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2022. Вип. 71 (3). С. 18-25.
29. Геродот. Історії в дев'яти книгах. Геродота Турійця з Галікарнасса «Історії» книг дев'ять, що їх називають музами / переклад, передмова та примітки А.О. Білецького. Київ: Наукова думка, 1993. 579 с.
30. Демосфен. Речі. В 3 т. Т. 3. Москва: Памятники исторической мысли, 1994. 623 с.
31. Денисенко В.В. Поняття справедливої війни та права регламентація її оголошення в Стародавньому Римі. *Вісник Запорізького національного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2009. № 2. С. 15-21.
32. Денисенко В.В. Право війни у Стародавній Греції. *Держава і регіони. Серія: Право*. 2008. № 1. С. 20-23.
33. Диодор Сицилійський. Историческая библиотека. Греческая мифология / перевод с древнегреч. О. П. Цыбенко. Москва: Лабиринт, 2000. 224 с.
34. Догель М.И. Юридическое положение личности во время сухопутной войны. Казань. Типо-литогр. Императорского ун-та. 1894. 368 с.
35. Дюкре П. Война в общественной жизни Древней Греции. *Античное общество. Проблемы политической истории: межвуз. сб. / отв. ред. Э.Д. Фролов*. Санкт-Петербург, 1997. С. 231–237.
36. Жан-цзюй С. Военные методы Сыма Жан-цзюя. У-цзин. Семь военных канонів Древнього Китаю. Санкт-Петербург: Евразия, 1998. URL: <http://militera.lib.ru/science/zhan-tsui/index.html>
37. Жебелев С.А. Милет и Ольвия. *Северное Причерноморье*. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1953. С. 38-47.
38. Законы Ману (Манавадхармашастра). Москва: ЭКСМО-Пресс, 2002. 496 с.

39. Історія Стародавньої Греції. Хрестоматія: посібник для студентів історичного факультету / укл. О.І. Шама Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. 404 с.
40. Каченовский Д. И. Курс международного права. В 2 ч. Ч. 1. Кн. 2. Харьков: Унив. тип., 1866. 162 с.
41. Кащеев В.И. Эллинистический мир и Рим. Москва: «Греко-латинский кабинет» Ю.А. Шичалина, 1993. 372 с.
42. Классическое конфуцианство. Т. 2: Мэн-Цзы. Сюнь Цзы / переводы, статьи, комментарии А. Мартынова и И. Зограф. Санкт-Петербург: Нева; Москва: Олма-Пресс, 2000. 208 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/2163163/>
43. Кондратюк Л.В. Правове регулювання відносин між античними державами Східного Середземномор'я під час військових конфліктів. *Вісник Львівського університету. Серія Юрид.* 2010. Вип. 50. С. 91-97.
44. Ксенофонт. Анабазис. Похід 10000 еллінів. Київ: Український письменник, 2011. 317 с.
45. Ксенофонт. Греческая история. Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. 448 с.
46. Лагерь для военнопленных женщин в Шумере. *Хрестоматия по истории Древнего мира. В 3 т. Т. 1: Древний Восток* / ред. В.В. Струве. Москва: Гос. учеб.-пед. изд-во Мин. просвещ. РСФСР, 1950. С. 144-147.
47. Лао Цзы. Книга о пути жизни (Дао-Дэ цзин). С комментариями и объяснениями. Пер. с китайского, сост., предисл., коммент. В. Малявина. Москва: АСТ, 2018. 256 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/3107334/>
48. Латышев В.В. Очерк греческих древностей. В 2 ч. Ч. 1: Государственные и военные древности. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и Комп., 1888. 356 с.
49. Ливий Т. История Рима от основания города. В 3 т. Т. 1 / ред. пер. М. Л. Гаспаров и Г. С. Кнабе; ред. коммент. В. М. Смирин; отв. ред. Е. С. Голубцова. Москва: Наука, 1989. 579 с.
50. Логвиненко Є.С., Логвиненко І.А. Покарання в праві держав Стародавнього світу. Харків: ФОП Панов А.М., 2019. С. 252 с.
51. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть: учеб. для студентов юрид. фак. и вузов. Изд. 3-е, перераб. и доп. Москва: Волтерс Клувер, 2005. 415 с.
52. Маринович Л.П. Война и право в классической Греции. *Древнее право.* 2006. № 17. С. 8-25.
53. Мартенс Ф.Ф. Современное международное право цивилизованных народов. В 2 т. Т. 1. Санкт-Петербург, 1895. 430 с.

54. Масперо Г. Древняя история. Египет, Ассирия. Санкт-Петербург: Л. Ф. Пантелеев, 1892. 305 с.
55. Мишулин А. Объявление войны и заключение мира у древних римлян. *Исторический журнал*. 1944. №10-11. С. 98-117.
56. Никольский Н.М. Рабство в древнем Двуречье. *Вестник древней истории*. 1941. № 1 (14). С. 45-63.
57. Павсаний. Описание Эллады. Москва: Ладомир, 2002. 982 с.
58. Пик С. М. Таємна дипломатія і розвідка у міжнародних відносинах: навч. посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. 514 с.
59. Платон. Полное собрание сочинений в одном томе / пер. с древнегреч. Москва: Альфа-книга, 2016. 1312 с.
60. Плутарх. Порівняльні життєписи. Київ: Дніпро, 1991. 440 с.
61. Полибий. Всеобщая история. Москва: Наука, 2007. 1450 с.
62. Русяева А.С., Русяева М.В. Ольвия Понтийская: город счастья и печали. Киев: Стилос, 2004. 228 с.
63. Соломоник Э.И. Новые эпитафические памятники Херсонеса. Київ: Наукова думка, 1964. 196 с.
64. Сунь-цзи. Мистецтво війни / переклад Г. Латника. Київ: Арії, 2014. 128 с.
65. Токмаков В.Н. Жреческая коллегия салиев и ритуалы подготовки к войне в архаическом Риме в российской историографии XIX–XX вв. *Древнее право*. 1999. № 2(5). С. 124-138.
66. Фельфе Х. Мемуары разведчика. Москва: Политиздат, 1988. 319 с.
67. Фукидид. История. Пер. с греч. Ф. Г. Мищенко и С. А. Жебелёва. Под ред. Э. Д. Фролова. Санкт-Петербург: Наука, 1999. 590 с.
68. Хрестоматия по истории Древнего Востока. В 2 ч. Ч 1 / ред. М.А. Коростовцев, И.С. Кацнельсон, В.И. Кузищин. Москва: Высшая школа, 1980. 254 с.
69. Цицерон Марк Туллий. О государстве; О законах. Москва: Академический проект, 2020. 249 с.
70. Шаваев А.Г., Лекарев С.В. Разведка и контрразведка. Фрагменты мирового опыта и теории. Москва: БДЦ-пресс, 2003. 544 с.
71. Шарнина А.Б. Древняя Эллада: мир и справедливость под защитой богов. *Право и справедливость в исторической традиции миротворчества: от античности до современности: коллективная монография* / под ред. Т.В. Кудрявцевой. Санкт-Петербург: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2016. С. 13-28.
72. Шмелева Л.М. Формирование фециального права в древнейшем Риме (VIII–VI вв. до н.э.). Античная цивилизация: политические структуры и правовое регулирование: Доклады международной

интернет-конференции / отв. ред. В.В. Дементьева. Ярославль: ЯрГУ,
2012. С. 116-127.

Information about the authors:

Havrylenko Oleksandr Anatoliyovych,

Doctor of Legal Sciences,

Professor at the Department of International and European Law

V. N. Karazin Kharkiv National University

4, Svobody square, Kharkiv, 61022, Ukraine

Syroid Tetyana Leonidivna,

Doctor of Legal Sciences,

Head of the Department of International and European Law

V. N. Karazin Kharkiv National University

4, Svobody square, Kharkiv, 61022, Ukraine

Fomina Lina Oleksandrivna,

Candidate of Law Sciences,

Associate Professor at the Department of International and European Law

V. N. Karazin Kharkiv National University

4, Svobody square, Kharkiv, 61022, Ukraine